

andere landen in Europa.

Daling van de bevolkingsomvang heeft zich in korte tijd een plaats verworven in de maatschappelijke discussie over de demografische ontwikkeling in ons land, naast vergrijping en immigratie. In dit hoofdstuk komt aan de orde dat de omlaag van bevolkingsgroei naar -afname, gezien de demografische ontwikkeling in de afgelopen decennia, geen verrassing kan zijn. De krimp werpt in de vorm van de nabootsge baby-boom en de aanstaande vergrijzing zijn schaduw vooruit. Overigens laat de demografische krimp voor ons land als geheel nog lang op zich wachten. Daarmee onderscheidt Nederland zich van een groot aantal

De regionale verschillen in bevolkingsgroei in ons land zijn het gevolg van de verschillen in de positie die regio's in de nationale economie innemen. In dit hoofdstuk komt naar voren dat door de beschikbaarheid van werkgelegenheid en voorzieningen of door een prettig woon- en leefklimaat een aantal regio's invloers van elders aantrekt. Andere regio's ontbreken echter die aantrekkingskracht en hebben daardoor te maken met stagnatie van de bevolkingsontwikkeling.

Toename van het aantal
mensen van 65 jaar of ouder

Demografische krimp

staat weliswaar pas enkele jaren
in de schijnwerpers,
maar werpt zijn schaduw al
decennia vooruit.

DE NIEUWE REALITEIT
IN PERSPECTIEF

Demografische krimp staat in ons land sinds enkele jaren volop in de belangstelling. Voor het land als geheel neemt de bevolkingsomvang weliswaar nog steeds toe, maar in een aantal regio's is sprake van een daling van het inwonertal en hier en daar zelfs van een daling van het aantal huishoudens. Het aantal regio's dat te maken heeft met deze demografische krimp zal in de komende jaren bovendien snel toenemen.

*Als de grote babyboom-
generaties over drie decennia
zijn gestorven,
zal de bevolkingsgroei hier naar
verwachting omslaan in krimp.*

Demografische krimp

De nieuwe realiteit in perspectief

Rabobank

Demografische krimp

DE NIEUWE REALITEIT
IN PERSPECTIEF

Rabobank

Inhoud

VOORWOORD	007
SAMENVATTING	008
HOOFDSTUK 1. INLEIDING	012
HOOFDSTUK 2. VAN GROEI NAAR KRIMP	016
HOOFDSTUK 3. REGIONALE VERSCHILLEN IN GROEI EN KRIMP	026
HOOFDSTUK 4. HET PALET VAN NEDERLANDSE REGIO'S	038
HOOFDSTUK 5. VERGRIJZING TEGEN DE KRIMP?	050
HOOFDSTUK 6. KRIMP EN VOORZIENINGEN	060
HOOFDSTUK 7. KRIMP EN WONINGMARKT	072
HOOFDSTUK 8. KRIMP, ARBEIDSMARKT EN ZORG	084
HOOFDSTUK 9. DE RABOBANK IN DE KRIMPENDE SAMENLEVING	096
COLOFON	108

Voorwoord

Het tempo van de bevolkingsgroei in ons land neemt al jaren gestaag af. Tot voor enkele jaren ontnamen de groei van de welvaart en veranderingen in leefstijl het zicht op de gevolgen van deze demografische verandering. Doordat de Nederlander meer te besteden kreeg en meer woonruimte voor zich opeiste, viel de daling van de bevolkingsgroei nauwelijks op. Sinds kort neemt in een aantal regio's de bevolkingsomvang echter af en dat heeft in toenemende mate gevolgen voor de leefbaarheid in deze regio's. Het draagvlak voor voorzieningen kalfst af en de financiën van de lokale overheden staan onder druk. Bedrijven, burgers en bestuurders in deze regio's raken zich steeds meer bewust van de gevolgen die krimp zal hebben voor de leefbaarheid en van de uitdagingen die daarvan het gevolg zijn.

De Rabobank is een van de partijen die zich gesteld zien voor de uitdagingen die daling van het aantal inwoners met zich meebrengt. De zelfstandige plaatselijke Rabobank neemt in het gehele land een voor-aanstaande positie in de lokale samenleving in. Dat is niet alleen het geval in de dynamische regio's, maar ook in streken waar geen sprake meer is van groei. De lokale Rabobank maakt daardoor van dichtbij mee wat krimp betekent voor haar klanten en moet zich bovendien ook zelf aan deze verandering in de omstandigheden aanpassen. Zowel in regio's met groei als in krimpgebieden is de Rabobank onlosmakelijk, betrokken en dichtbij met de lokale samenleving verbonden.

Dat deze lokale samenleving door krimp wordt beïnvloed, staat buiten kijf. Minder duidelijk is dat daling van de bevolkingsomvang het gevolg is van regionale verschillen in economische dynamiek die nau-

welijks door beleid van de overheid kunnen worden beïnvloed. Krimp wordt weliswaar waargenomen, maar wordt nog niet overal geaccepteerd. Met deze publicatie wil de Rabobank een bijdrage leveren aan de gedachtevorming over de oorzaak en de gevolgen van regionale bevolkingsdaling.

Het gaat echter niet om de diagnose, maar om de remedie. Cruciaal is immers hoe de leefbaarheid in gebieden met een afnemende bevolkingsomvang behouden kan blijven. 'Demografische Krimp, de nieuwe realiteit in perspectief' is dan ook vooral bedoeld om de inwoners en organisaties in de regio's die worden getroffen door krimp te helpen een aanzet te geven tot het formuleren van een 'krimpstrategie'. Daarbij kan de Rabobank putten uit haar eigen verleden en ervaring. Terwijl de leefbaarheid van velen in ons land nu wordt bedreigd door de demografische krimp, was dat ruim een eeuw geleden het geval door de beperkte toegang van kleine ondernemers tot krediet. Eendrachtige samenwerking door deze kleine ondernemers leidde tot de vorming van lokale, coöperatieve banken, die een uitweg boven uit deze nood. Op dezelfde wijze kan actieve en eendrachtige samenwerking tussen verschillende partijen nu bijdragen aan behoud van de leefbaarheid in krimpregio's.

Ik wens u veel genoeg en bij het lezen van dit boek en veel standvastigheid bij het tegemoet treden van de uitdaging die daling van de bevolkingsomvang inhoudt voor de leefbaarheid in uw streek.

Piet van Schijndel

Raad van Bestuur Rabobank Nederland

Samenvatting

In verschillende delen van Nederland neemt de bevolkingsomvang af. Gezien de op handen zijnde vergrijzing zal deze demografische ontwikkeling op termijn een steeds groter deel van ons land treffen. Dit heeft te maken met zowel de bevolkingsopbouw uit het verleden als het ruimtelijk-economisch patroon in ons land. Beide zijn autonoom. Oftewel, er zijn nauwelijks mogelijkheden om – regionale – demografische krimp tegen te gaan. Acceptatie van deze ontwikkeling is daarom noodzakelijk.

Daling van de bevolkingsomvang is het gevolg van de daling van het geboortecijfer in het verleden

In de jaren zeventig daalde het geboortecijfer in ons land sterk. Daardoor kwam een eind aan een lange periode van sterke bevolkingsgroei. Ons land vertoont nu hetzelfde demografische beeld als de meeste andere landen in Noordwest-Europa. Net als in de ons omringende landen neemt het inwonertal nog steeds gestaag toe. Nederland is een immigratieland geworden. Bovendien overtreft het aantal geboorten in ons land nog altijd het aantal sterfgevallen. In de leeftijdssamenstelling van de bevolking is echter een drastische verandering gaande. De bevolking vergrijst doordat de grote leeftijdscohorten uit de naoorlogse jaren vanaf de jaren zeventig werden opgevolgd door veel kleinere cohorten. Als de grote babyboomgeneraties over drie decennia zijn gestorven, zal de bevolkingsgroei hier naar verwachting omslaan in krimp. Anders dan vergrijzing – de voorbode van de krimp – is krimp voor het land als geheel dus nog geen urgent vraagstuk.

Vergrijzing en demografische krimp kunnen worden tegengegaan door verhoging van het geboortecijfer en toename van de immigratie. Ondanks de zorgen

over de maatschappelijke gevolgen van vergrijzing en krimp is in ons land echter geen sprake van zo'n 'bevolkingspolitiek'. De voortgaande bevolkingsgroei die daarvan het gevolg zou zijn geweest, had op den duur immers de leefbaarheid van ons land aangetast. Demografische krimp lijkt daarmee het minste van twee kwaden.

Binnenlandse migratie is de belangrijkste factor achter regionale verschillen in bevolkingsgroei. Zij is dus cruciaal voor regionale demografische krimp

Nederland vertoont een forse regionale variatie in demografische groei. In de Noordvleugel en de noordelijke en oostelijke flanken van de Randstad neemt de bevolking sterk toe. In delen van Groningen, Limburg en Zeeland neemt de bevolkingsomvang af. In het regionale patroon van groei en krimp, dat door de jaren heen een zeer stabiel karakter heeft, spelen de natuurlijke aanwas en de buitenlandse migratie een rol. Net als voor het land als geheel.

De belangrijkste factor achter het regionale groei-patroon is echter de binnenlandse migratie. Deze richt zich sterk op het aanbod van werkgelegenheid

en voorzieningen en op 'rust en ruimte'. Niet de Randstad en de perifeer gelegen regio's kennen echter het grootste binnenlandse migratiesaldo, maar juist de daar tussenin gelegen regio's. Blijkbaar beschikken deze 'intermediaire' regio's over het meest aantrekkelijke woonklimaat. Het is, gezien de ervaring met regionaal stimuleringsbeleid in het verleden, twijfelachtig of beleid van de overheid migratie naar minder aantrekkelijke regio's op gang zou kunnen brengen.

Regionale verschillen in bevolkingsgroei zijn het gevolg van regionale verschillen in aantrekkingskracht van de vestigingsplaats

De regionale verschillen in demografische ontwikkeling in ons land hangen samen met regionale verschillen in de ontwikkeling van de werkgelegenheid. Deze is op haar beurt verbonden met de fase van de regionale levenscyclus waarin een regio zich bevindt. Regio's met een grote concentratie van dynamische activiteiten en regio's met een goede bereikbaarheid van de werkgelegenheid en een gunstig woon- en leefklimaat vertonen een sterke werkgelegenheids-groei.

Beperkte groei of zelfs krimp is aan de orde in regio's waar de economische basis afkalft of waar deze te klein is om afgeleide werkgelegenheid te genereren en inwoners te binden. Dit regionale patroon van groei en krimp is zeer bestendig. Regio's gaan niet gemakkelijk over naar een andere fase in de regionale levenscyclus. Daarnaast lijken de mogelijkheden van de overheid voor het stimuleren van de economische ontwikkeling in regio's met een geringe dynamiek zeer beperkt. Derhalve lijkt 'verzet' tegen regionale verschillen in economische en demografische ontwikkeling zinloos en is acceptatie van demografische krimp noodzakelijk.

Ouderen zoeken weliswaar 'rust en ruimte' en zijn gevoelig voor lage woningprijzen, maar migreren niet naar demografische krimpregio's

De 'beweeglijkheid' van de Nederlander varieert met

de levensfase waarin hij zich bevindt. Vooral jongvolwassenen en starters op de arbeidsmarkt verhuizen veel. Ouderen zijn echter zeer honkvast en nemen dan ook maar een klein deel van het totaal aan binnenlandse verhuizingen voor hun rekening. Toch wordt wel gedacht dat binnenlandse migratie door ouderen een rol kan spelen bij het beperken van de demografische krimp in een aantal regio's. De gemiddelde woningprijs zal er waarschijnlijk sterk gaan afnemen en bovendien beschikken deze gebieden doorgaans over een aangenaam woon- en leefklimaat. De woningprijs en het woon- en leefklimaat zijn voor ouderen een belangrijke factor bij de keuze van hun woonplaats, maar bereikbaarheid van werkgelegenheid speelt voor hen geen rol meer. Bovendien zal het aandeel van ouderen in de binnenlandse migratie door de vergrijzing de komende jaren waarschijnlijk toenemen.

In de praktijk verleidt een lage woningprijs ouderen er echter niet toe om te gaan wonen in een regio die niet hun voorkeur heeft. Om invloed te hebben, zou de woningprijs bovendien met tientallen procenten moeten dalen. Grootschalige migratie van ouderen naar krimpregio's ligt daarom niet in de lijn der verwachting. Vergrijzing zal de krimp niet pareren.

In regio's waar het draagvlak onder voorzieningen afkalft, kan burgerinitiatief de leefbaarheid op peil houden

Al in de afgelopen decennia, toen de bevolkingsomvang nog niet daalde, nam het aanbod van dagelijkse voorzieningen sterk af. Oorzaken hiervan zijn de noodzaak van schaalvergroting bij aanbieders en

In de praktijk is nauwelijks sprake van overheidsbeleid om de leefbaarheid in dunbevolkte gebieden op peil te houden.

de mobiliteitstoename van de consument door de opkomst van de auto. Daling van het voorzieningen-aanbod treedt zowel op in stedelijk gebied als in (kleine kernen in) het landelijk gebied. In het landelijk gebied zijn de gevolgen hiervan voor de consument groter dan in de stad vanwege de grote gemiddelde afstand tot voorzieningen. Verder doet daling van het aanbod zich zowel voor bij voorzieningen die door marktpartijen worden aangeboden, zoals winkels, als bij voorzieningen waarin de overheid voorziet, zoals gezondheidszorg en onderwijs. Daarmee is in de praktijk dus nauwelijks sprake van overheidsbeleid om de leefbaarheid in dunbevolkte gebieden op peil te houden.

Demografische krimp leidt tot verdere aantasting van het draagvlak voor voorzieningen. Bovendien kan als gevolg van de vergrijzing een sterke verandering optreden in het consumptiepatroon in zo'n krimpende regio. Ondernemers moeten niet alleen rekening houden met daling van het aantal consumenten, maar vooral ook met wijzigingen in de vraag. Maar waar voorzieningen door institutionele aanbieders niet langer kunnen worden aangeboden, moet de bevolking de toegang tot deze voorzieningen zelf organiseren. Burgerinitiatief, zoals dat in verschillende kleine kernen in het land nu al gestalte krijgt in dorpsraden, is dan ook de enige mogelijkheid om de leefbaarheid in dunbevolkte en krimpende regio's op peil te houden.

Voor evenwicht op de woningmarkt in krimp-regio's is regie van de ruimtelijke ontwikkeling door de overheid onontbeerlijk

Ondanks de huishoudenverdunding kan demografische krimp er op den duur toe leiden dat de vraag naar woningen afneemt. Nu al is in een aantal regio's sprake van een ruime woningmarkt, waardoor de gemiddelde woningwaarde hier laag is en de vermogenspositie van vastgoedeigenaren onder druk kan komen te staan. Vooralsnog zijn het echter de in economisch en demografisch opzicht sterk groeiende regio's waar de solvabiliteit van de woningbezitters

het laagst is, evenals in een aantal regio's waar de bevolkingsomvang in de komende jaren zal gaan afnemen.

Om de dynamiek op de woningmarkt in krimpregio's terug te laten keren, moet (weer) een zekere mate van schaarste tot stand worden gebracht door verkleining van de woningvoorraad. Nieuw economisch elan, waardoor de vraag naar woningen zou kunnen toenemen, laat zich niet afdwingen. Daarom is in regio's met een krimpende bevolkingsomvang ook een krimp van de woningvoorraad nodig. Een sterke regie door de overheid bij de ruimtelijke ordening is daarbij wenselijk.

Naast vergroting van de arbeidsparticipatie is burgerinitiatief op het gebied van zorg en welzijn onontbeerlijk om de schaarste op de arbeidsmarkt te verzachten

De ontgroening en vergrijzing in Nederland zorgen ervoor dat de potentiële beroepsbevolking na decennia van groei gaat krimpen. Het aantal personen in de economisch actieve leeftijd neemt af, terwijl het aantal ouderen tegelijkertijd fors toeneemt. Om te voorkomen dat de financiële last en de werkdruk op de werkende bevolking onaanvaardbaar groot wordt, moet de arbeidsparticipatie toenemen. Daarbij gaat het niet alleen om langer doorwerken, maar ook om meer werken door meer mensen. Vooral onder allochtonen, vrouwen en ouderen kan de arbeidsparticipatie nog toenemen.

Met name in de perifere regio's – waaronder de krimpregio's – is de arbeidsparticipatie beperkt. De omvang van de potentiële beroepsbevolking is er klein door de uitstroom van jongvolwassenen. Het arbeidspotentieel in deze regio's is, door het geringe aanbod van werkgelegenheid, bovendien maar in geringe mate actief op de arbeidsmarkt. Toch beschikken perifere regio's doorgaans over een ruime arbeidsmarkt. De omvang van de werkzame beroepsbevolking is er groter dan de omvang van de werkgelegenheid en velen werken er in een andere

De bank kan haar klanten helpen op de gevolgen van de krimp te anticiperen en ondersteunen bij het opzetten van nieuwe activiteiten, zowel op het gebied van vrijwilligerswerk als bij innovatie door ondernemers.

regio. Daardoor is de werkloosheid in perifere regio's niet zeer veel hoger dan gemiddeld in ons land. Er is in een aantal perifere regio's wel sprake van een belangrijke kwalitatieve discrepantie op de arbeidsmarkt. Een beperkte arbeidsparticipatie en een forse uitgaande stroom woon-werkverkeer gaan daar samen met een groot aantal openstaande vacatures.

Naar verwachting zal door de vergrijzing in de komende decennia met name in de gezondheids- en welzijnszorg de arbeidsmarkt krap worden. Deze krapte zal zich vooral in de in economisch en demografisch opzicht dynamische regio's voordoen. Daar neemt het aantal ouderen het sterkst toe. In minder dynamische regio's zal deze toename veel minder zijn, als gevolg van de uitstroom van – jonge – inwoners in het verleden.

Dunbevolkte en krimpende regio's hebben wel te maken met een afkalvend draagvlak voor (zorg)-voorzieningen. Vooral inwoners met gezondheidsproblemen en een beperkte mobiliteit worden daardoor getroffen. Naast verhoging van de arbeidsparticipatie kan vrijwillige maatschappelijke participatie door ouderen de druk op de arbeidsmarkt in de zorg doen afnemen en de leefbaarheid in krimpregio's op peil houden.

De Rabobank maakt deel uit van de lokale samenleving, ook in regio's waar de bevolkingsomvang afneemt

Demografische krimp doet ook de vraag naar financiële dienstverlening afnemen. De consument houdt echter wel behoefte aan financiële diensten en stelt bovendien hogere eisen aan de leverancier en aan de wijze waarop deze hem benadert. Tegemoet komen aan deze eisen bij een afnemende omvang van de markt is de uitdaging die demografische krimp aan het bedrijfsleven stelt.

Voor de Rabobank houdt krimp niet alleen in dat het draagvlak voor haar dienstverlening afkalft. Door haar structuur is de Rabobank een onderdeel van de samenleving in regio's met krimp. De reactie van de lokale bank op de krimp komt daardoor voort uit die samenleving zelf. Dat geldt voor de inzet van communicatietechnologie om bankdiensten te verlenen, voor de fysieke aanwezigheid van de bank in haar werkgebied en voor de wijze waarop de bank op virtuele wijze en door de inzet van haar kantoren een plaats in de lokale gemeenschap inneemt. Door deze worteling in de lokale gemeenschap kan de Rabobank zowel voor haar particuliere als voor haar zakelijke klanten bijdragen aan het antwoord van de samenleving op de bevolkingsdaling. De bank kan haar klanten helpen op de gevolgen van de krimp te anticiperen en ondersteunen bij het opzetten van nieuwe activiteiten, zowel op het gebied van vrijwilligerswerk als bij innovatie door ondernemers.

I

Inleiding

Demografische krimp staat in ons land sinds enkele jaren volop in de belangstelling. Voor het land als geheel neemt de bevolkingsomvang weliswaar nog steeds toe, maar in een aantal regio's is sprake van een daling van het inwonertal en hier en daar zelfs van een daling van het aantal huishoudens. Het aantal regio's dat te maken heeft met deze demografische krimp zal in de komende jaren bovendien snel toenemen.

De daling van de bevolkingsomvang zal naar verwachting grote maatschappelijke gevolgen hebben. In regio's waar het aantal inwoners afneemt, kalft het draagvlak voor voorzieningen, zoals winkels, gezondheidszorg en cultureel aanbod, af en komen de woningprijzen onder druk te staan. Over de (regionale) demografische krimp en de daarmee samenhangende vergrijzing wordt veel gesproken en geschreven. Onduidelijk is echter in welke mate demografische krimp de leefbaarheid zal schaden, of krimp – ook – kan leiden tot kansen voor verbetering van de leefbaarheid en hoe die kansen dan gegrepen zouden kunnen worden.

Om ervoor te zorgen dat provincies en gemeenten zich bewust worden van de mogelijke gevolgen van de bevolkingsdaling en deze tijdig in hun beleid verankeren, heeft de rijksoverheid onlangs het actieplan 'Winst met krimp' het licht doen zien. De bevolkingsdaling heeft echter niet alleen gevolgen voor de overheid, maar ook voor burgers en bedrijven in de krimpregio's en daarmee ook voor de Rabobank. De bank wordt zowel direct – in haar bedrijfsvoering – als indirect – door de gevolgen voor haar klanten – geconfronteerd met demografische krimp.

De Rabobank en de krimp

De Rabobank is – ook in krimpregio's – geworteld in de lokale samenleving. De bank wil daarom haar steentje bijdragen aan het maatschappelijk debat over demografische krimp en aan de wijze waarop de sociale en economische leefbaarheid in krimpregio's kan worden gewaarborgd. Onderhavige publicatie 'Demografische Krimp. De nieuwe realiteit in perspectief' vormt de opmaat voor deze bijdrage. Zij gaat in op de oorzaak, de regionale variatie en de gevolgen van de demografische krimp. De beschouwing richt zich op het schaalniveau van – 40 – regio's en op de middellange termijn – tot 2020. Daarbij geldt een tweetal uitgangspunten.

Het eerste uitgangspunt is dat de mogelijkheden om de regionale bevolkingsontwikkeling te beïnvloeden zeer beperkt zijn. Het patroon van de regionale demografische en economische ontwikkeling heeft

een autonoom karakter en is zeer bestendig. Het tweede uitgangspunt is dat burgers, bedrijfsleven en bestuur in de krimpregio's alleen zelf de leefbaarheid in krimpregio's op peil kunnen houden. Onder moeilijke omstandigheden kan zelforganisatie mogelijkheden bieden waarover instituties niet beschikken. Regionale demografische krimp is weliswaar een vraagstuk van nationaal belang, maar beleid van de rijksoverheid alleen is niet voldoende om de gevolgen van regionale krimp te pareren.

Leeswijzer

Demografische krimp staat weliswaar pas enkele jaren in de schijnwerpers, maar werpt zijn schaduw al decennia vooruit. In hoofdstuk 2 komt deze achtergrond de orde en in hoofdstuk 3 de regionale variatie in de bevolkingsontwikkeling. Deze regionale demografische verschillen worden veroorzaakt door de regionaal-economische ontwikkeling in ons land, waarop hoofdstuk 4 ingaat. Een aspect van deze regionale ontwikkeling is de binnenlandse migratie door ouderen. Hoofdstuk 5 stelt aan de orde in hoeverre deze migratie de bevolkingsontwikkeling in krimpregio's kan beïnvloeden. Vervolgens komen in de hoofdstukken 6 t/m 8 de gevolgen aan de orde die bevolkingsdaling heeft voor het aanbod van voorzieningen, de woningmarkt en de arbeidsmarkt. 'Demografische Krimp. De nieuwe realiteit in perspectief' besluit met een hoofdstuk over de positie die de Rabobank met betrekking tot demografische krimp kan innemen.

Verantwoording

Deze publicatie verwoordt de visie van de afdeling Kennis en Economisch Onderzoek van Rabobank Nederland op de demografische en regionale ontwikkeling in Nederland. Deze visie stoelt op de analyse van data en van een groot aantal publicaties. Deze bronnen worden vermeld bij de figuren en in het colofon. Daarnaast is voor dit boek gesproken met een aantal personen die in de dagelijkse praktijk te maken hebben met de gevolgen van krimp. Ook zij worden in het colofon genoemd. De auteur dankt hen op deze plaats nogmaals voor hun medewerking.

Van groei naar krimp

II

Daling van de bevolkingsomvang heeft zich in korte tijd een plaats verworven in de maatschappelijke discussie over de demografische ontwikkeling in ons land, naast vergrijzing en immigratie. In dit hoofdstuk komt aan de orde dat de omslag van bevolkingsgroei naar –afname, gezien de demografische ontwikkeling in de afgelopen decennia, geen verrassing kan zijn. De krimp werpt in de vorm van de naoorlogse baby-boom en de aanstaande vergrijzing zijn schaduw vooruit. Overigens laat de demografische krimp voor ons land als geheel nog lang op zich wachten. Daarmee onderscheidt Nederland zich van een groot aantal andere landen in Europa.

Einde aan de groei

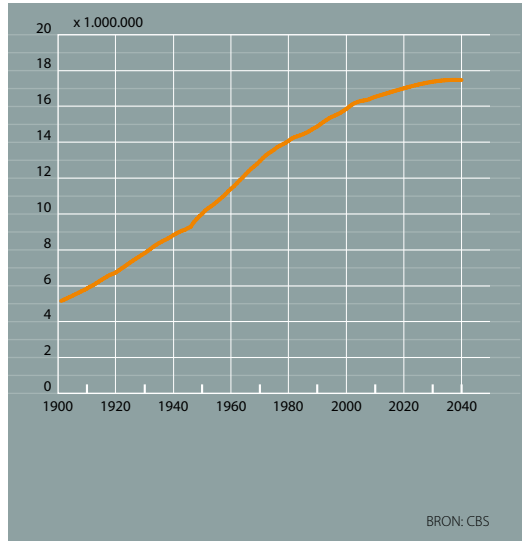
Nederland telt momenteel 16,5 miljoen inwoners. Als de jongste demografische voorspellingen uitkomen, zal dit aantal toenemen tot 17,5 miljoen rond 2040, maar zal de bevolkingsomvang daarna langzaam gaan afnemen [FIGUUR 2.1]. Daarmee komt dan een einde aan een lange periode van vrijwel onafgebroken bevolkingsgroei.

De afname van de bevolkingsomvang zal het sluitstuk vormen van de 'demografische transitie', die samenhangt met de economische en maatschappelijke modernisering van ons land in de afgelopen tweehonderd jaar. In deze periode bewoog ons land zich van een stabiel demografisch regiem met een hoog geboorte- en een hoog sterftecijfer naar een stabiel regiem met een laag geboorte- en een laag sterftecijfer [ZIE BOX DEMOGRAFISCHE FACTOREN]. Tussen deze beide fasen van demografische stagnatie bevond zich een fase van sterke bevolkingsgroei.

De huidige generaties Nederlanders zijn opgegroeid tijdens deze periode van groei. De omslag van groei naar krimp wordt dan ook met recht als uniek ervaren. In de afgelopen decennia ging de demografische groei bovendien gepaard met een ongekennde toename van de welvaart en met grote veranderingen in onze manier van leven. We werden onafhankelijker en meer individualistisch, raakten beter opgeleid en geïnformeerd, ontvingen betere medische zorg en het leven werd gemakkelijker en aangeneramer doordat we de beschikking kregen over meer vrije tijd en tal van technische hulpmiddelen.

Door deze voortdurende en ingrijpende ontwikkelingen zijn we gewend, zo niet verslaafd, geraakt aan welvaartsgroei. Groei vormt, in termen van meer, groter en beter, het uitgangspunt voor ons denken over de wereld om ons heen. Het vergt een grote inspanning om te aanvaarden dat ook wel eens sprake kan zijn van negatieve groei, oftewel krimp. We hebben er immers geen ervaring mee.

FIGUUR 2.1 (Prognose) bevolkingsontwikkeling Nederland 1900-2050

De demografische transitie in Nederland

Het is in ons land al twee eeuwen geleden dat sprake was van langdurige demografische, maatschappelijke en economische stagnatie [ZIE BOX KRIMP IN DE HISTORIE]. Sinds het midden van de zeventiende eeuw kende Nederland twee eeuwen lang een stabiele bevolkingsomvang van rond twee miljoen mensen. Het aantal geboorten en het aantal sterfgevallen ontlepen elkaar niet veel. Beide bevonden zich op het hoge niveau van rond 35 personen per duizend inwoners per jaar. Kinderen waren een belangrijke bron van inkomsten en de mogelijkheden voor anticonceptie waren beperkt. Aan de andere kant waren de voedsel en de medisch-hygiënische omstandigheden slecht. Er was daardoor nauwelijks sprake van natuurlijke aanwas en als er al sprake was van migratie, ging het doorgaans om vertrek uit Nederland om de armoedige leefomstandigheden te ontvluchten.

Halverwege de negentiende eeuw begon Nederland echter aan een nieuwe periode van economische bloei. Op de vleugels van de technologische ontwik-

Box Demografische factoren

Vier factoren spelen een rol bij de toename of de afname van de bevolkingsomvang. Voor de wereld als geheel wordt de bevolkingsontwikkeling bepaald door het saldo van het aantal geboorten, de vruchtbaarheid, en het aantal sterfgevallen, de mortaliteit. Dit saldo wordt natuurlijke aanwas of geboorteoverschot genoemd. Voor een land of regio kan naast de natuurlijke aanwas ook het migratiesaldo een rol spelen in de demografische ontwikkeling. Dit migratiesaldo is het verschil tussen het aantal mensen dat zich in een land of regio vestigt, de immigratie, en het aantal mensen dat een land of regio verlaat, de emigratie.

Daarnaast is het tempo waarin deze factoren zich ontwikkelen van belang. Als het aantal geboorten van jaar op jaar toeneemt, wordt ieder nieuw leeftijdscohort groter dan het vorige, zowel in absolute zin als qua aandeel in de totale bevolking. De gemiddelde leeftijd neemt dan af. Er is sprake van 'vergroening' van de bevolking. Het omgekeerde is het geval als het aantal geboorten van jaar op jaar afneemt. Eerdere cohorten zijn dan in absolute zin en qua aandeel in de bevolking groter dan hun opvolgers. De gemiddelde leeftijd neemt dan toe. Er is sprake van 'vergrijzing' van de bevolking.

Op de lange termijn zijn deze demografische factoren doorgaans stabiel en zijn veranderingen geleidelijk. Op korte termijn kunnen als gevolg van hongersnood, rampen of oorlog vooral de sterfte en de migratie sterke fluctuaties vertonen. Deze geleidelijke en abrupte veranderingen in geboorte, sterfte of migratie beïnvloeden de omvang van de verschillende leeftijdscohorten en deze invloed wordt decennia later weerspiegeld in de omvang van de cohorten van hun nageslacht. Bij hetzelfde vruchtbaarheidsniveau zal een grote jaargang immers meer kinderen krijgen dan een kleine. Om deze reden zijn breukvlakken in de demografische ontwikkeling, zoals een sterke toe- of afname van het aantal geboorten of een sterke toe- of afname van het aantal mensen dat de vruchtbare leeftijd bereikt, nog lang in de leeftijdsamenstelling van de bevolking waar te nemen. Voorbeelden van dergelijke demografische breukvlakken in de recente Europese demografische geschiedenis zijn de 'dood van een generatie' jonge mannen in de Eerste Wereldoorlog, de introductie van de anticonceptiepil in de jaren zeventig en de immigratiegolf van de afgelopen decennia.

Box Krimp in de historie

Als de bevolkingsomvang na 2035 gaat dalen, zal dat niet de eerste periode van demografische krimp zijn die ons land doormaakt. Al minstens driemaal eerder nam het inwonertal in onze contreien af: in de Vroege Middeleeuwen, in de Late Middeleeuwen en in de achttiende eeuw. Anders dan nu het geval is, waren deze eerdere perioden van krimp het gevolg van verslechtering van de levensomstandigheden.

De Vroeg-Middeleeuwse krimpfase (derde tot tiende eeuw) was het gevolg van de geleidelijke verslechtering van het klimaat en van langdurige politieke onrust (Volksverhuizingen, invallen van de Noormannen).

In de Late Middeleeuwen (veertiende tot zestiende eeuw) ging het beslag dat de samenleving na eeuwen van bevolkingsgroei op natuurlijke hulpbronnen legde de draagkracht van de natuur te boven. Daarnaast was ook nu weer sprake van een verslechtering van het klimaat. Hongersnood en epidemieën waren het gevolg en deze leidden in sommige streken tot een halvering van het inwonertal.

Tot slot ging na 1670 de leidende positie die ons land in Europa op economisch, wetenschappelijk, politiek en cultureel terrein bekleedde, verloren. Een lange periode van economische stagnatie trad in, de Nederlandse bevolking verarmde op grote schaal en aan de bevolkingsgroei van de Gouden Eeuw kwam een einde (Tijdperk van Jan Salie).

*Groei vormt, in termen van
meer, groter en beter,
het uitgangspunt voor ons
denken over de wereld om
ons heen*

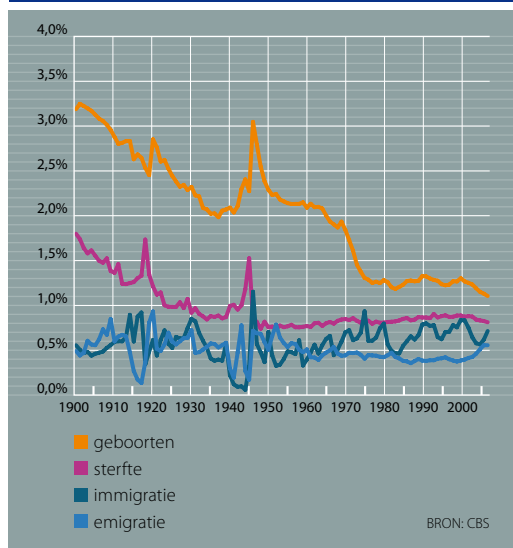
keling namen de bedrijvigheid en de welvaart toe en werden tal van maatschappelijke voorzieningen ingevoerd, zoals onderwijs, waterleiding en medische zorg. Met name de zuigelingensterfte werd dankzij deze verbeteringen in de leefomstandigheden sterk teruggedrongen. Als gevolg daarvan nam de gemiddelde levensverwachting toe en daalde het sterftecijfer in korte tijd naar het 'moderne' niveau van rond tien personen per duizend inwoners [FIGUUR 2.2]. De demografische transitie was op gang gekomen.

De economische en de maatschappelijke ontwikkeling waren ook van invloed op het geboortecijfer [ZIE BOX EMANCIPATIE]. De emancipatie van groepen die voorheen een zwakke positie in de samenleving hadden, leidde tot een daling van het geboortecijfer. In ons land verliep deze emancipatie echter minder snel dan in de ons omringende landen. Het geboortecijfer nam wel af, maar slechts in beperkte mate. Daardoor handhaafde de natuurlijke aanwas in Nederland zich op het relatief hoge niveau van tien tot vijftien personen per duizend inwoners per jaar. Nog voor 1950 bereikte ons land de mijlpaal van tien miljoen inwoners.

In de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw kreeg de emancipatiebeweging in Nederland vaart. Er werd minder en later gehuwd, en paren wachtten langer met de vorming van een gezin. De positie van het gezin, de hoeksteen van de samenleving, werd zwakker en het aantal een- en tweepersoonshuishoudens nam toe. Bovendien deed zich een sterke daling voor van het aantal kinderen per vrouw. Daarbij was de introductie van de anticonceptiepill een belangrijke factor, naast veranderde opvattingen over de rol van man en vrouw en de plaats van het gezin in de samenleving.

Daarnaast was sprake van een ontluikend milieubewustzijn en werd voor ons land op termijn, als gevolg van de sterke bevolkingsgroei, een zeer

FIGUUR 2.2 Geboorten, sterfte, immigratie en emigratie in Nederland t.o.v. de bevolkingsomvang 1900-2007

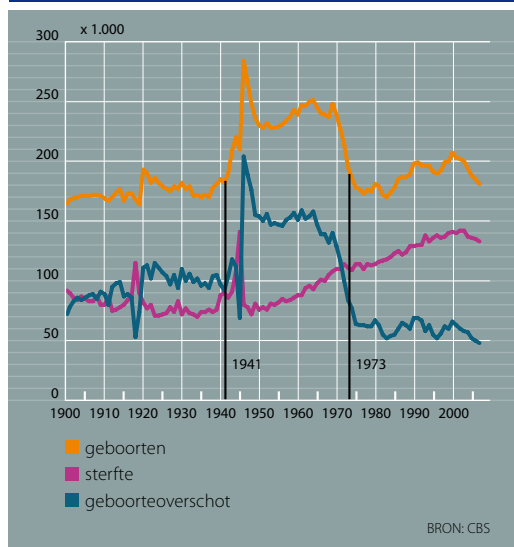
forse bevolkingsomvang verwacht. In 1970 luiden wetenschappers – de Club van Rome – de noodklok over de leefbaarheid van de aarde als gevolg van de sterke bevolkingsgroei en het grote beslag dat de mens op de natuurlijke hulpbronnen legt. De Nederlandse bevolking werd zich bewust van de bodem-, water- en luchtvervuiling en van de afnemende biodiversiteit. De verwachting dat Nederland in het begin van de eenentwintigste eeuw meer dan twintig miljoen inwoners zou tellen, leidde tot de vrees dat ons land 'overbevolkt' zou worden.

Als gevolg van deze ontwikkelingen nam het geboortecijfer vooral in het begin van de jaren zeventig sterk af. Het daalde tot rond vijftien personen per duizend inwoners per jaar en heeft zich sindsdien op dat niveau gehandhaafd. Ook voor de komende jaren wordt geen wijziging in de hoogte van het geboortecijfer verwacht. Door deze daling van het geboortecijfer kwam er in korte tijd een einde aan de sterke bevolkingsaanwas. Ook Nederland voltooide, ruim een halve eeuw na zijn buurlan-

Box Emancipatie

Terwijl het sterftecijfer vooral wordt bepaald door natuurlijke omstandigheden, zoals de veroudering van de mens en de omstandigheden waaronder hij leeft, en door de stand van de medische wetenschap, wordt het geboortecijfer vooral bepaald door maatschappelijke factoren. Hierin speelt emancipatie een centrale rol. Met emancipatie wordt hier bedoeld dat een individu zich kan ontplooiën naar eigen talent en behoefte, zonder dat hij daarin wordt beperkt door zijn maatschappelijke positie. Onder de onzekere omstandigheden waarin een groot deel van de mensheid lange tijd leefde, gold een omvangrijk nageslacht als een goede oudedagsvoorziening en als verzekering tegen het uitsterven van de dynastie. In deze omstandigheden kon geen sprake zijn van geboortebeperving. Ter bescherming van politieke of economische belangen vond bij de leidende klassen in de samenleving doorgaans wel beperking van het kindertal plaats. De opgebouwde macht en welvaart bleven zo goed mogelijk in tact als zij ongeschonden aan een volgende generatie worden doorgegeven en niet werden verdeeld. In deze situatie was een nageslacht van beperkte omvang de beste strategie voor het voortbestaan van de dynastie. Toen dankzij de industrialisatie welvaart en ontplooiing onder het bereik van velen kwamen, nam het geboortecijfer dan ook in vrijwel de gehele bevolking af. Naast deze emancipatie van de 'onderklasse' speelt ook de emancipatie van de vrouw en de emancipatie van religieuze en etnische groepen een rol bij de daling van het geboortecijfer. In de ons omringende landen luidde de Eerste Wereldoorlog een sterke toename in van de (arbeids)participatie van de vrouw. Door de beperkte mogelijkheden om werk en gezin te combineren droeg deze emancipatie bij tot een verlaging van het geboortecijfer. In Nederland zette de traditionele rolverdeling tussen man en vrouw zich echter nog een halve eeuw voort, totdat dankzij de individualisering de emancipatie vanaf de jaren zestig ook hier op gang kwam en het geboortecijfer ging dalen. Tot slot speelde de verzuiling in Nederland een rol bij de sterke bevolkingsgroei. Versterking van de eigen geleerden was voor katholieken en orthodoxe protestanten een factor bij het consolideren van hun positie in de samenleving. Individualisering en ontkerkelijking deden deze zuilen in de jaren zestig en zeventig echter in korte tijd verschrompelen. Daarmee was de emancipatie van deze voorheen concurrerende groepen voltooid en lag de weg naar een lager geboortecijfer open.

FIGUUR 2.3 Geboorten, sterfte en natuurlijke aanwas in Nederland 1900-2007

den, de demografische transitie. Inmiddels telde ons land 13,5 miljoen inwoners. Ondanks de daling van het geboortecijfer was echter nog steeds sprake van natuurlijke aanwas. Samen met het vestigingsoverschot vanuit het buitenland zorgde deze ervoor dat het inwonertal van ons land sinds het midden van de jaren zeventig met nog eens drie miljoen personen is toegenomen en deze groei zal zich naar verwachting nog een aantal decennia voortzetten.

De babyboom

De daling van het geboortecijfer die gedurende de twintigste eeuw plaatsvond, verhulde bovendien een forse absolute toename van het aantal geboorten [FIGUUR 2.3]. Deze was het gevolg van de sterke groei van de omvang van de cohorten in de vruchtbare leeftijd, die op haar beurt het gevolg was van de toegenomen natuurlijke aanwas in eerdere decennia. Overigens heeft deze toename van het aantal borelingen enkele tientallen jaren later een gestage toename van de sterfte tot gevolg. Doordat de bevolking nog steeds toeneemt, vertaalt de gestage groei van het aantal sterfgevallen zich ech-

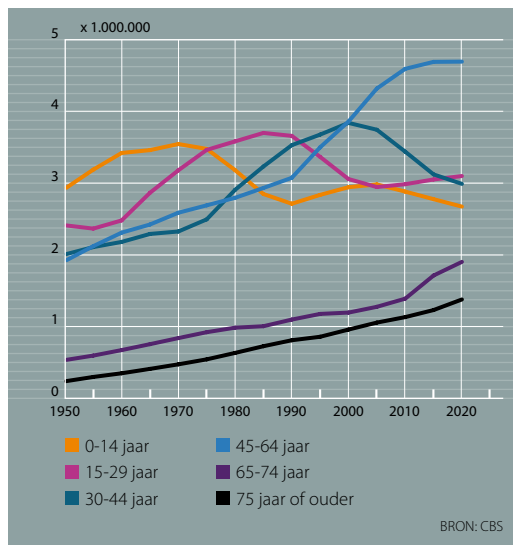
ter nog niet in een toename van het sterftecijfer. Dit bevindt zich al sinds de jaren veertig op hetzelfde niveau **FIGUUR 2.2**.

In het begin van de twintigste eeuw had de toename van het aantal geboorten nog een geleidelijk karakter en in de crisisjaren was zelfs sprake van een daling. Velen stelden hun kinderwens uit omdat de financiële mogelijkheden om een gezin te onderhouden ontbraken. Vanaf het begin van de jaren veertig tot het begin van de jaren zeventig was echter sprake van een zeer groot aantal geboorten. De relatief grote cohorten uit de jaren twintig bereikten de vruchtbare leeftijd en ook was sprake van een inhaaleffect ten opzichte van het lage geboortecijfer in de jaren dertig.

Terwijl tussen 1920 tot 1942 gemiddeld 180.000 mensen per jaar werden geboren, waren dat er tussen 1942 en 1973 gemiddeld 240.000. Binnen deze dertigjarige geboortegolf vormden de 'bevrijdingskinderen' nog een extra hoge geboortepiek. Het jaar 1946 kende het grootste aantal geboorten in de Nederlandse geschiedenis: 284.000. Door de scherpe daling van het geboortecijfer in het begin van de jaren zeventig nam het aantal geboorten weer af tot rond 200.000 per jaar. De grote cohorten uit de periode 1942-1973 worden aangeduid als de 'baby-boom'. Daartoe behoren meer dan 6,5 miljoen mensen, oftewel 40% van de Nederlandse bevolking. Omdat de baby-boomcohorten groter zijn dan de cohorten die ervoor en erna werden geboren, zijn zij van grote invloed op de Nederlandse samenleving en op de leeftijdsopbouw van de Nederlandse bevolking **FIGUUR 2.4**.

Omdat de baby-boom-cohorten groter zijn dan de overige cohorten, zijn zij van grote invloed op de Nederlandse samenleving

FIGUUR 2.4 (Prognose) leeftijdsamenstelling Nederlandse bevolking 1950-2020

Dit gewicht van hun aantal laten de baby-boomers gelden in elke fase van hun leven. Als kind waren zij het gezicht van de wederopbouwjaren, als jongvolwassene gaven ze vorm aan het hippietijdperk, in de gezinsfase maakten ze de crisis van de jaren tachtig mee en als 'gouden generatie' genoten ze van het tijdperk van grote welvaart in de jaren negentig en de eerste jaren van deze eeuw. In de komende drie decennia zullen zij, in de laatste fase van hun leven, zorgen voor een ongekend groot aandeel van ouderen in de bevolking. Vanaf 2010 zal de gestage toename van het aantal mensen van 65 jaar of ouder versnellen. In 1970 was slechts 8% van de Nederlandse bevolking ouder dan 65 jaar, maar momenteel is dat al 14%. In 2020 zal dit aandeel naar verwachting 20% bedragen en na 2035 zal het met ruim 25% zijn maximale omvang bereiken. Tot slot zal vanaf het midden van de jaren twintig van deze eeuw de sterfte toenemen, als de eerste jaargangen van de baby-boomgeneratie komen te overlijden. Door het wegvallen van deze grote cohorten zal na verloop van tijd de bevolkingsomvang in ons land gaan afnemen.

Deze toekomstige demografische krimp werpt zijn schaduw dus al decennia vooruit in de vorm van de daling van het geboortecijfer in het begin van de jaren zeventig. Deze daling kent echter geen rechtlijnig verloop. De grote omvang van de cohorten van de baby-boomgeneratie vertaalt zich in een grote omvang van de generatie van hun kinderen. Sinds 1990 is dan ook sprake van een 'kleine baby-boom'. Deze leidt ertoe dat de vergrijzing wat wordt beperkt en dat het moment waarop de Nederlandse bevolking in omvang gaat afnemen, wat wordt uitgesteld. Dit uitstel is echter niet alleen het gevolg van de natuurlijke aanwas. Ook het vestigingsoverschot vanuit het buitenland speelt een rol.

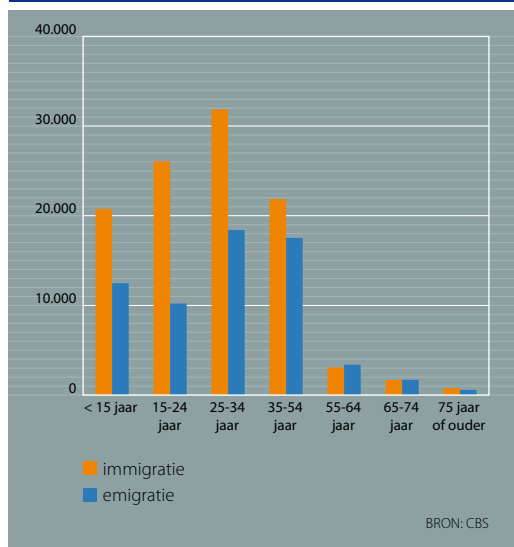
Nederland immigratieland

Migratie werd door de daling van de natuurlijke aanwas in de jaren zeventig belangrijker als factor in de demografische ontwikkeling. Bovendien veranderde de rol die ons land in de internationale migratiestromen innam. Nederland vertoonde tot dan toe een afwisseling van positieve en negatieve migratiesaldi, die sterk samenhang met (inter)nationale politieke en economische ontwikkelingen. De economische crisis van 1929 en de Korea-oorlog hadden emigratiepieken tot gevolg, de dekolonisatie van Indonesië en Suriname leidde tot vestigingsoverschotten

[FIGUUR 2.2].

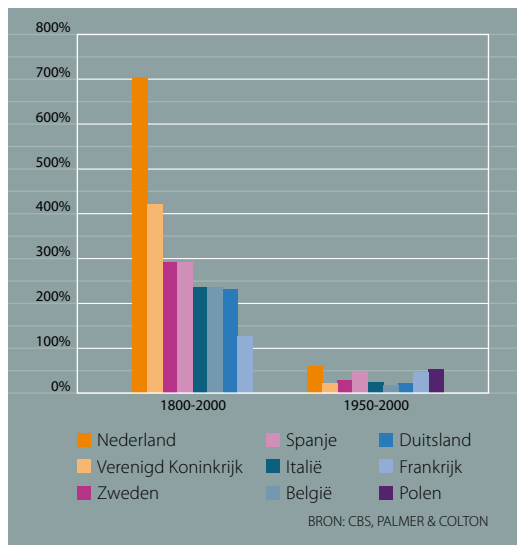
Vanaf het midden van de jaren zeventig was echter vrijwel voortdurend sprake van een positief saldo. Nederland was een immigratieland geworden. De komst van gastarbeiders werd vanaf de jaren tachtig gevolgd door huwelijksmigratie en gezinshereniging en door politieke en economische vluchtelingen. Sinds 1976 maakt het migratieoverschot bijna de helft uit van de Nederlandse bevolkingsgroei. Ook in deze recente decennia vertoont de migratie overigens een sterke samenhang met het economisch tij. Voor de komende jaren wordt verwacht dat zowel het vestigingsoverschot en het forse aandeel daarvan in de bevolkingsgroei, als het conjunctuurgevoelige karakter van de migratie zich zullen voortzetten.

FIGUUR 2.5 Gemiddeld aantal immigranten en emigranten per leeftijdscategorie 1984-2007

Migranten zijn doorgaans jong en dat geldt voor de immigranten in ons land nog sterker dan voor de emigranten [FIGUUR 2.5]. Driekwart van de mensen die zich in ons land vestigen en 64% van de mensen die ons land verlaten is jonger dan 35 jaar, terwijl deze jongeren nog niet de helft van de bevolking uitmaken. Dankzij het vestigingsoverschot nam sinds het midden van de jaren tachtig het aantal personen tot 35 jaar toe met gemiddeld 0,5% per jaar. Bovendien is het geboortecijfer van de eerste generatie migranten wat hoger dan van de autochtone bevolking. De oudere leeftijdscategorieën in ons land worden veel minder beïnvloed door het vestigingsoverschot dan de jongere. De leeftijdscategorieën vanaf 35 jaar kenden dankzij het immigratiesaldo een groei van slechts vijf promille per jaar. Bovendien is sinds enkele jaren zelfs sprake van een vertrekoverschot van ouderen, doordat velen zich vestigen in landen met een aangenamer klimaat.

Migratie leidt dus tot verjonging van de Nederlandse bevolking, zij het in beperkte mate. Ook immigran-

FIGUUR 2.6 Bevolkingsontwikkeling in een aantal Europese landen

ten worden echter ouder en terwijl zij bij binnenkomst de jonge leeftijdscohorten versterkten, zullen zij op leeftijd juist zorgen voor vergroting van de oudere cohorten. Immigratie zou op korte en middellange termijn daling van de bevolkingsomvang en vergrijzing weliswaar kunnen tegengaan, maar zou op lange termijn juist bijdragen aan de vergrijzing. Hetzelfde geldt voor een hernieuwde stijging van het geboortecijfer. Door toename van het aantal geboorten en grootschalige immigratie zou de bevolkingsomvang in ons land bovendien blijven toenemen. Hierdoor zou op den duur de leefbaarheid kunnen afnemen. Nederland is immers al zeer dicht bevolkt. Om die reden is in ons land – anders dan bijvoorbeeld in Frankrijk – dan ook geen sprake van op stijging van het geboortecijfer gericht beleid – ‘bevolkingspolitiek’.

Uniek in Europa in verleden en toekomst

Vrijwel alle West-Europese landen hebben de demografische transitie doorlopen en zich daarnaast in de afgelopen decennia ontwikkeld tot immigratieland. Nederland neemt met zijn demografische ontwikke-

ling echter een bijzondere positie in. De overgang van hoge naar lage geboorte- en sterftecijfers kwam in ons land pas laat op gang. In een aantal van de ons omringende landen begon de bevolking al in de achttiende eeuw te groeien, maar in Nederland was dat pas decennia later het geval. Daardoor was ons land over de periode van 1800 tot 2000 beschouwd een van de snelst groeiende landen in Europa

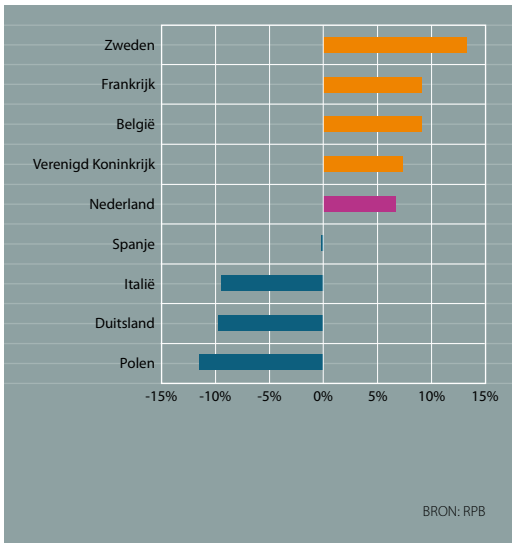
[FIGUUR 2.6]. De demografische transitie hield in ons land ook langer aan dan in onze buurlanden. Als gevolg daarvan heeft Nederland ook in de afgelopen decennia, toen de bevolking in de Zuid-Europese landen sterk groeide, zijn positie in de Europese kopgroep kunnen handhaven. Nederland werd het dichtst bevolkte land van Europa. Het ontgroeide in het verenigde Europa zijn positie als klein land ‘zonder meer’ en ontwikkelde zich tot de ‘grootste onder de kleinen’.

Dankzij de sterke bevolkingsgroei in de afgelopen decennia – en doordat ook nu nog steeds sprake is van een geboorteoverschot en een vestigingsoverschot – is Nederland laat met de omslag van groei naar krimp. Deze omslag ligt voor Nederland nog bijna dertig jaar in het verschiet. Daardoor wordt voor ons land over de periode tot 2050 nog steeds een groei van de bevolking voorzien [FIGUUR 2.7].

In Oost-Europese landen is als gevolg van een negatieve natuurlijke aanwas en een negatief migratiesaldo echter al sinds de jaren tachtig sprake van krimp. Sinds kort neemt ook in Duitsland en Italië de bevolkingsomvang af. Sinds het begin van deze eeuw compenseert het migratieoverschot de negatieve natuurlijke aanwas in deze landen niet meer.

Voor een aantal andere buurlanden wordt door de combinatie van een grote natuurlijke aanwas en een positief migratiesaldo voor de komende veertig jaar in het geheel nog geen krimp verwacht. Door een forse natuurlijke aanwas en een immigratieoverschot zal de bevolkingsomvang in België, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk sterker groeien dan in Nederland. Daarmee lijken deze buurlanden zich in de

FIGUUR 2.7 Verwachte bevolkingsontwikkeling in een aantal Europese landen 2005-2050

komende decennia te zullen gaan revancheren voor de achterstand die zij in de afgelopen eeuwen qua bevolkingsgroei op Nederland hebben opgelopen.

Conclusie

In de jaren zeventig daalde het geboortecijfer in ons land sterk. Daardoor kwam een eind aan een lange periode van sterke bevolkingsgroei. Ons land vertoont nu hetzelfde demografische beeld als de meeste andere landen in Noordwest-Europa. Net als in de ons omringende landen neemt het inwonertal nog steeds gestaag toe. Nederland is een immigratieland geworden. Bovendien overtreft het aantal geboorten in ons land nog altijd het aantal sterfgevallen. In de leeftijdsamenstelling van de bevolking is echter een drastische verandering gaande. De bevolking vergrijst doordat de grote leeftijdscohorten uit de naoorlogse jaren vanaf de jaren zeventig werden opgevolgd door veel kleinere cohorten. Als de grote babyboomgeneraties over drie decennia zijn gestorven, zal de bevolkingsgroei hier naar verwachting omslaan in krimp. Anders dan vergrijzing – de voorbode van de krimp – is krimp voor

Vergrijzing en demografische krimp kunnen worden tegengegaan door verhoging van het geboortecijfer en toename van de immigratie

het land als geheel dus nog geen urgent vraagstuk. Vergrijzing en demografische krimp kunnen worden tegengegaan door verhoging van het geboortecijfer en toename van de immigratie. Ondanks de zorgen over de maatschappelijke gevolgen van vergrijzing en krimp is in ons land echter geen sprake van zo'n 'bevolkingspolitiek'. De voortgaande bevolkingsgroei die daarvan het gevolg zou zijn geweest, had op den duur immers de leefbaarheid van ons land aangetast. Demografische krimp lijkt daarmee het minste van twee kwaden.

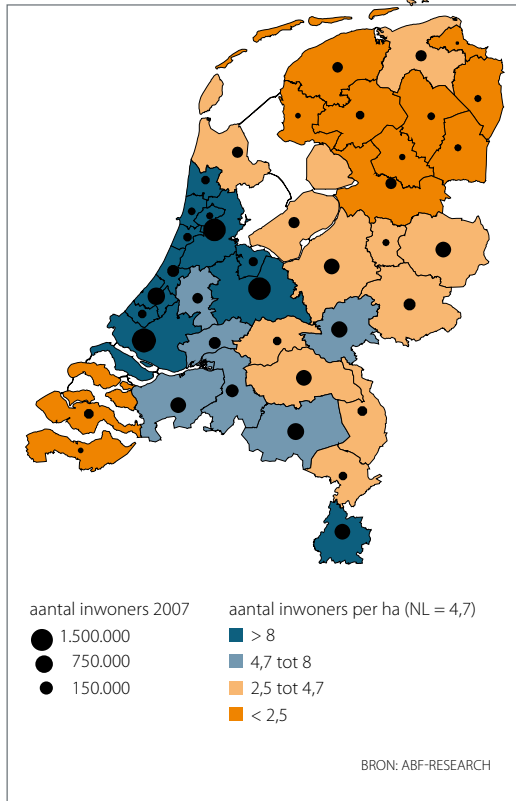
III

Nederland is weliswaar een klein land, maar laat forse regionale verschillen zien in het tempo van de bevolkingsgroei. In de ene regio neemt het aantal inwoners sterk toe, in de andere veel minder of is er zelfs sprake van krimp. Deze variatie in demografische ontwikkeling is het gevolg van verschillen in de natuurlijke aanwas en het buitenlands migratiesaldo en vooral van het binnenlands migratiepatroon. Dit hoofdstuk brengt de regionale variatie in de demografische factoren en hun invloed op de bevolkingsontwikkeling in kaart.

Regionale verschillen in groei en krimp

KAART 3.1 Bevolkingsomvang en -dichtheid
2007

Regionale variatie in bevolkingsontwikkeling

Door de sterke bevolkingsgroei van de afgelopen decennia werd Nederland een van de dichtst bevolkte landen van Europa. De bevolkingsdichtheid is echter niet in het gehele land even hoog. De Nederlandse bevolking woont allerm minst gelijkmatig over het land gespreid. Bijna 40%, 6,3 miljoen mensen, woont in de Randstad, die daarmee behoort tot de grootste steden van Europa. Daarnaast is ook in Zuid-Limburg en in delen van Noord-Brabant en Gelderland de bevolkingsdichtheid hoger dan gemiddeld. De andere regio's zijn echter relatief dun bevolkt en het noorden en Zeeland kunnen voor Nederlandse begrippen zelfs 'leeg' worden genoemd

[KAART 3.1]

Box Suburbanisatie

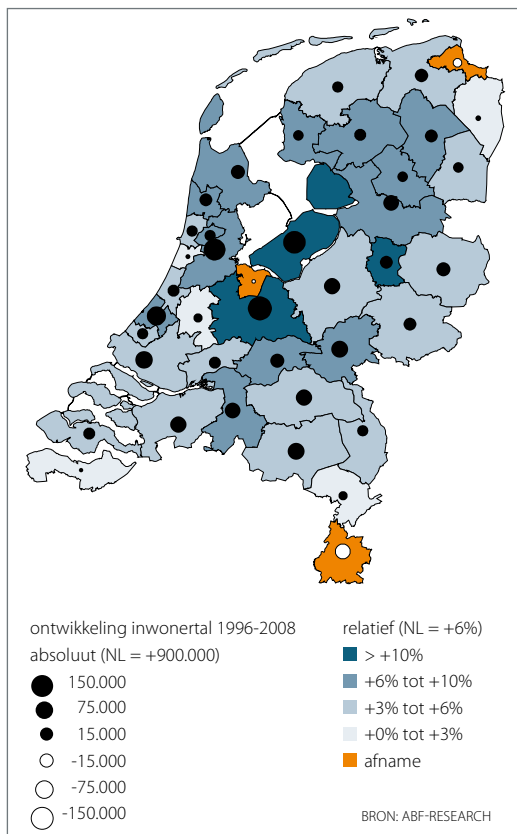
De toename van de welvaart en de penetratie van de auto maakte het vanaf midden jaren zestig ook voor 'de gewone man' mogelijk om buiten de stad te gaan wonen. De maatschappelijke bovenlaag was hem daar bijna een eeuw eerder al in voorgedaan. Vooral in de lommerrijke streken langs de kust en in het midden van het land kwamen 'villadorten' tot ontwikkeling. Deze suburbanisatie was eerst nog gebonden aan plaatsen die werden ontsloten met het spoor, zoals Bussum en Vught, maar kreeg vanaf 1900 dankzij de introductie van de auto een veel grootschaliger karakter.

Deze suburbanisatie had een beperkte omvang en had nauwelijks invloed op de sterke groei van de steden. Toen echter de suburbanisatie van de middenklassen op gang kwam, zagen de (grote) steden in ons land honderdduizenden inwoners vertrekken naar groene voorsteden. Anders dan in de steden zelf stonden hier ruime, betaalbare (koop-)woningen met tuin ter beschikking. Daardoor waren het vooral gezinnen die de steden verruilden voor 'suburbia'. Tientallen gemeenten in het westen van het land en in Gelderland en Noord-Brabant zagen door deze instroom hun inwonertal verdubbelen of zelfs nog sterker toenemen.

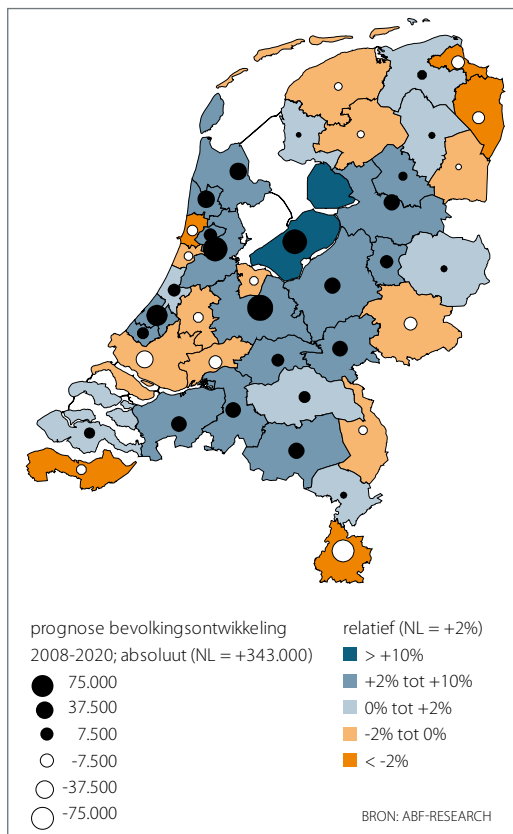
Door deze uittocht nam het inwonertal van de grote gemeenten sterk af. Gezamenlijk verloren Amsterdam, Rotterdam en Den Haag in slechts twee decennia tijd ruim 400.000 inwoners. Maar ook middelgrote gemeenten, zoals Haarlem, Groningen en Arnhem kregen vanaf de jaren zeventig te maken met krimp. De afname in de centrale steden werd doorgaans echter meer dan gecompenseerd door de sterke groei van de voorsteden. In de (stedelijke) regio als geheel bleef daardoor sprake van bevolkingsgroei.

Een ander gevolg van de suburbanisatie is de zeer sterke toename van het woon-werkverkeer. In 1950 werkte slechts 5% van de beroepsbevolking in een andere gemeente dan de woongemeente, in 2000 was dat 50%, terwijl in deze periode het aantal gemeenten daalde van meer dan duizend tot minder dan 500. Daarnaast nam de gemiddelde afstand tussen woon- en werkplaats sterk toe.

KAART 3.2 Demografische ontwikkeling
1996-2008

KAART 3.3 Prognose demografische
ontwikkeling 2008-2020

Het inwonertal van ons land neemt ook in de huidige tijd nog steeds toe en ook bij deze bevolkingsgroei doen zich grote regionale verschillen voor [KAART 3.2]. Een groot deel van de landelijke groei komt weliswaar voor rekening van de Randstad, maar de regio's in de Randstad behoren niet allemaal tot de koplopers qua groeitempo. Dit groeitempo is het hoogst in delen van de Noordvleugel, zuidelijk Noord-Holland en Utrecht, en in de noord- en zuid-flanken van de Randstad. In een aantal andere regio's in de Randstad en aan de grenzen van het land kwam de bevolkingsgroei in het afgelopen decennium echter tot stilstand. In Zuid-Limburg, Delfzijl en het Gooi was zelfs sprake van krimp.

Deze daling van het inwonertal op regionale schaal is een nieuw verschijnsel in de recente historie. Krimp kwam wel eerder voor, maar bleef beperkt tot individuele gemeenten [ZIE BOX SUBURBANISATIE]. Bovendien zal de daling van de bevolkingsomvang zich in de komende jaren als een olievlek over het land verspreiden [KAART 3.3]. In het afgelopen decennium was in drie van de veertig Corop-regio's sprake van krimp, maar in het decennium dat voor ons ligt, zal dat in vijftien regio's het geval zijn. Deze toename van het aantal krimpregio's weerspiegelt de aanzienlijke daling in groeitempo die ons land tot 2020 in vergelijking met de afgelopen jaren te wachten staat.

Niet alleen aan de randen van het land, maar ook in de Randstad zal de krimp zich dus uitbreiden

Het verschil in absolute groei tussen grote en kleine regio's zal echter grotendeels blijven bestaan en ook het regionale patroon in de demografische ontwikkeling zal nauwelijks wijzigen. Ook in de komende jaren zal krimp vooral plaatsvinden in regio's aan de noordelijke en oostelijke randen van het land. Daarnaast zullen Rijnmond, Drechtsteden, IJmond en Zuid-Holland Oost zich bij de krimpregio's gaan voegen. Deze omslag van groei naar krimp in de Zuid-vleugel van de Randstad en in de IJmond vormt een opmerkelijke verandering in het bestendige regionale patroon van demografische ontwikkeling. Niet alleen aan de randen van het land, maar ook in de Randstad zal de krimp zich dus uitbreiden.

Binnenlandse migratie

Net als voor ons land als geheel zijn op regionaal niveau de natuurlijke aanwas en het buitenlands migratiesaldo factoren achter de bevolkingsontwikkeling, maar daarnaast speelt ook de binnenlandse migratie een belangrijke rol. Het belang van de binnenlandse migratie voor de demografische ontwikkeling varieert met het ruimtelijk schaalniveau waarop naar de migratie wordt gekeken [ZIE BOX BINNENLANDSE MIGRATIE EN SCHAAL]. Echter, of de binnenlandse migratie nu op gemeentelijk, regionaal of provinciaal niveau wordt beschouwd, zij is voor de demografische ontwikkeling in ons land belangrijker dan de natuurlijke aanwas en de buitenlandse migratie [FIGUUR 3.1].

Bovendien is de regionale variatie in de binnenlandse migratie groter dan voor de beide andere factoren. Praktisch alle regio's kennen een geboorteoverschot en een vestigingsoverschot vanuit het buitenland.

Box Binnenlandse migratie en schaal

Jaarlijks betrekken gemiddeld zo'n 1,6 miljoen Nederlanders een andere woning. Daarmee verhuist ieder jaar circa 10% van de bevolking. Of bij zo'n verhuizing ook sprake is van binnenlandse migratie, hangt af van de ruimtelijke schaal waarop de verhuizing wordt beschouwd.

Bij een miljoen verhuizingen liggen de oude en de nieuwe woning in dezelfde gemeente. Deze verhuizingen zijn weliswaar van groot belang voor de lokale woningmarkt, maar ze zijn niet van invloed op de spreiding van de bevolking over de gemeenten in het land. Daarom worden ze niet tot de binnenlandse migratie gerekend.

Er wordt doorgaans pas gesproken van binnenlandse migratie als een verhuizing plaatsvindt van de ene naar de andere gemeente. Zo beschouwd, is jaarlijks rond 600.000 maal sprake van binnenlandse migratie. Oftewel, de binnenlandse migratie bedraagt op het niveau van gemeenten bijna 4% van de bevolking.

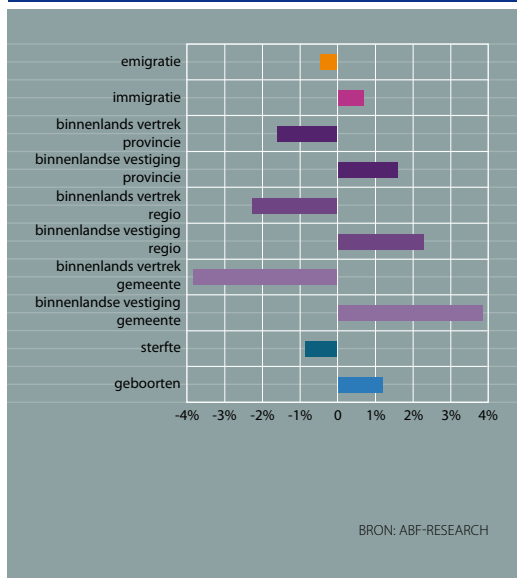
Als echter niet wordt uitgegaan van gemeenten maar van regio's, neemt het aantal binnenlandse migranten af tot ongeveer 370.000 per jaar. Op regionale schaal is immers pas sprake van binnenlandse migratie als een verhuizing plaatsvindt van de ene naar de andere regio. Op regionaal niveau bedraagt de binnenlandse migratie ruim 2% van de bevolking. Verhuizingen binnen een regio zijn niet van invloed op de verdeling van de bevolking over de verschillende regio's in het land. Om deze reden bestaat de binnenlandse migratie op het niveau van provincies slechts uit 260.000 personen. Daarmee bedraagt op provinciaal niveau de binnenlandse migratie 1,6% van de bevolking.

Tot slot vallen voor Nederland als geheel de binnenlandse migratiestromen tegen elkaar weg. Oftewel, het saldo van de binnenlandse migratiestromen is 0.

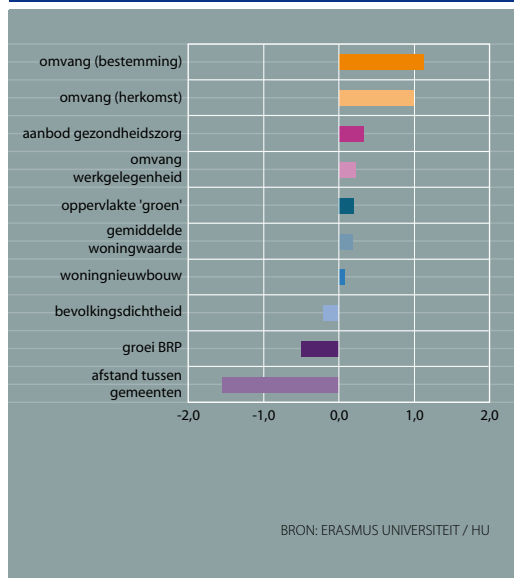
Het binnenlands vestigingsoverschot zorgt in Flevoland per saldo echter voor een jaarlijkse toename van het inwonertal met 1%, maar Delfzijl en Oostelijk Zuid-Holland zien per saldo jaarlijks meer dan een half procent van hun bevolking uit de streek vertrekken.

De binnenlandse migratie kan worden beschouwd als uiting van de aantrekkingskracht die regio's op elkaar uitoefenen. Regio's met een vestigingsover-

FIGUUR 3.1 Samenstelling jaarlijkse demografische ontwikkeling 1996-2007

FIGUUR 3.2 Kenmerken regio's en hun relatie met binnenlandse migratie

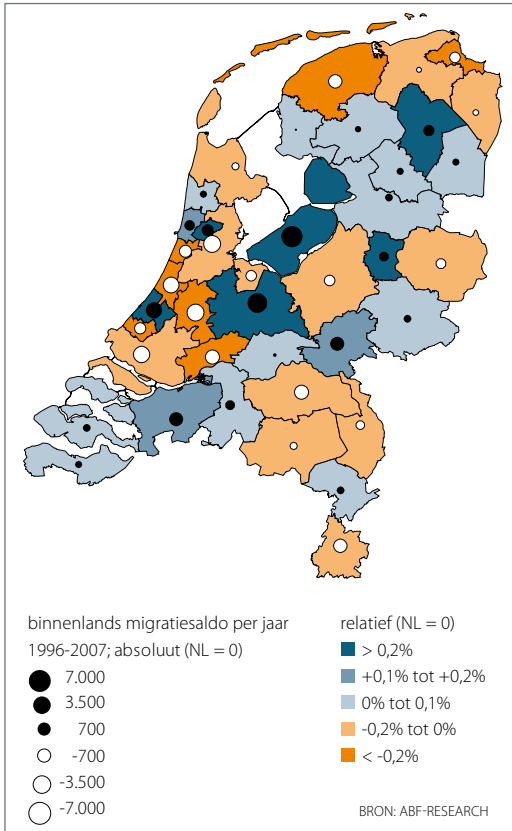
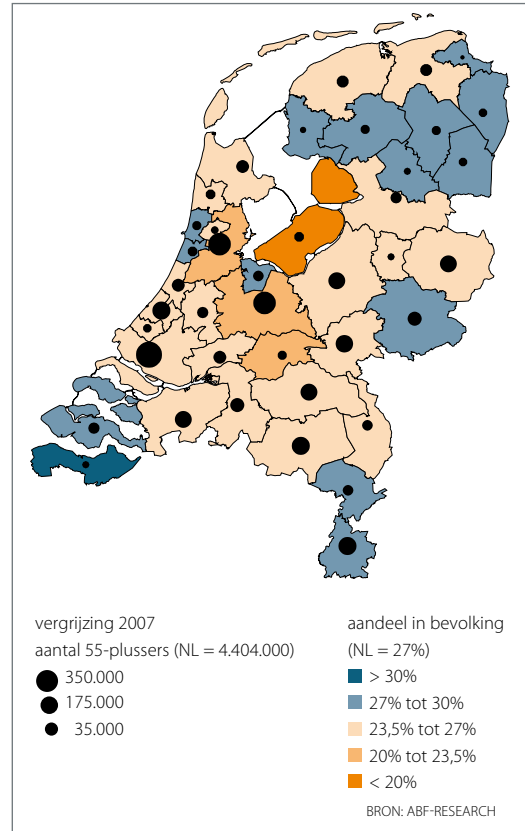

schot zijn – blijkbaar – aantrekkelijker om in te wonen dan regio's die een vertrekoverschot vertonen. Analooq aan Newton's Wet van de Zwaartekracht wordt de omvang van de migratiestromen tussen regio's sterk bepaald door de omvang en de onderlinge afstand van die regio's [FIGUUR 3.2]. De migratie vanuit een regio neemt evenredig toe met het inwonertal, de inkomende migratiestroom zelfs meer dan evenredig. Gemiddeld leidt een toename van de bevolkingsomvang in een regio met 1% tot een toename van de instroom met 1,13%. Een regio trekt dus sterker, naarmate hij meer inwoners telt. De omvang van de migratiestroom neemt gemiddeld echter met 1,56% af als de afstand tussen twee regio's met 1% groter wordt. Een regio trekt dus minder, naarmate hij verder weg ligt.

Echter, ook de mogelijkheden die een regio biedt om in het bestaan te voorzien en de kwaliteit van het woon- en leefklimaat zijn van invloed op de binnenlandse migratie. Een groter aanbod van werkgelegenheid, voorzieningen zoals (hoger) onderwijs en

gezondheidszorg, en ook de bouw van woningen leidt ertoe dat de instroom van inwoners uit andere regio's groter is. Datzelfde geldt echter ook voor een groter aanbod van 'groen' en 'ruimte'. Omgekeerd trekken regio's met een lage(re) bevolkingsdichtheid en een sterke economische groei juist minder inwoners vanuit andere regio's aan. De aantrekkelijkheid van regio's heeft dus twee gezichten. Enerzijds is een regio aantrekkelijk voor vestiging door een grote bevolkingsomvang en een groot aanbod van banen en voorzieningen, anderzijds juist door een geringe

Ook de mogelijkheden die een regio biedt om in het bestaan te voorzien en de kwaliteit van het woon- en leefklimaat zijn van invloed op de binnenlandse migratie

KAART 3.4 Saldo binnenlandse migratie
1996-2007**KAART 3.5** Vergrijzing van de bevolking
2007

bevolkingsdichtheid, een beperkte economische dynamiek en door de aanwezigheid van 'rust en ruimte'.

In het algemeen vertonen de Randstad, het uiterste noorden en het (zuid-)oosten van ons land een vertrekoverschot naar andere regio's in ons land, terwijl de regio's in de brede zone daartussen een vestigingsoverschot laten zien [KAART 3.4]. Deze diagonaal over het land liggende zone biedt blijkbaar een aantrekkelijker woon- en leefklimaat dan de stedelijke regio's in de Randstad en in Zuidoost-Nederland enerzijds en het landelijke noorden anderzijds. Overigens vertonen in de Randstad de regio's waar de woningvoorraad in de afgelopen jaren sterk is

toegenomen, zoals Utrecht, Haaglanden en de Zaanstreek, wel een vestigingsoverschot. In de zone met vestigingsoverschotten vormt de Veluwe, met een door het restrictieve planologische beleid veroorzaakt vertrekoverschot, een vreemde eend in de bijt.

De natuurlijke aanwas

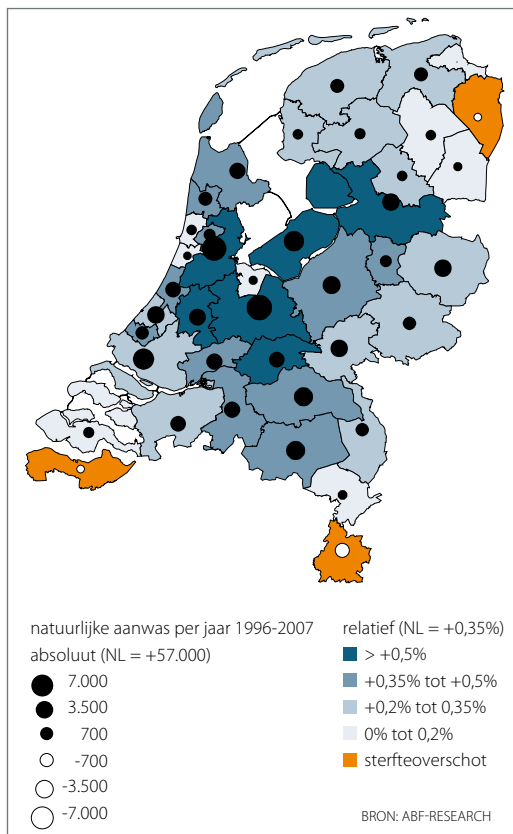
Bij de natuurlijke aanwas speelt de leeftijdsamenstelling van de regionale bevolking natuurlijk een rol. Het geboortecijfer is sterk afhankelijk van het aantal vrouwen in de vruchtbare leeftijd. Het sterftecijfer is hoog in de leeftijdscategorie van 75 jaar of ouder. Een groot aandeel van ouderen in de bevolking heeft daarom een geringe natuurlijke aanwas tot

gevolg. Zeeland en een aantal regio's in het zuidoosten en het noorden van het land zijn het meest vergrijsd [KAART 3.5]. Deze regio's beschikken over een smalle basis voor natuurlijke aanwas. Het hart van het land kent het kleinste aandeel van ouderen in de bevolking en heeft daardoor een relatief grote basis voor natuurlijke aanwas.

Naast de leeftijdsamenstelling zijn echter ook de huishoudensamenstelling, de welvaart en de religie van invloed op de vruchtbaarheid en de sterfte. Kinderen worden doorgaans geboren uit een (echt-) paar en een langdurig vrijgezellenbestaan heeft dan ook een lage vruchtbaarheid tot gevolg. Daarnaast is levensverwachting hoger naarmate mensen welvarender zijn en zich gelukkiger voelen en voor het ervaren van geluk is een partner een belangrijke voorwaarde. De sterfte onder vrijgezellen is dan ook wat hoger dan onder mensen die samenwonen, en bij geringe welvaart wat hoger dan bij grote welvaart. Delen van de gereformeerde en (Marokkaanse) moslimgemeenschappen kennen als gevolg van hun opvattingen over geboortebeperving een relatief hoge vruchtbaarheid. Onder katholieken is het sterftecijfer relatief hoog, wellicht als gevolg van het relatief grote aandeel rokers in deze bevolkingsgroep in het verleden.

Het geboortecijfer is dan ook relatief hoog in nieuwbouwwijken, waar gezinnen een groot deel van het totaal aantal huishoudens uitmaken, en in de 'Bible Belt', waar relatief veel gereformeerden wonen. In de grote steden compenseert het grote aandeel van alleenstaanden het relatief hoge geboortecijfer van een deel van de allochtone bevolking. Het sterftecijfer is relatief hoog in arme regio's en in de grote steden. Zowel bij de vruchtbaarheid als bij de sterfte spelen echter ook andere factoren dan welvaart, huishoudensamenstelling en religie een rol. Zo speelt gewoonte mogelijk een rol bij het hoge geboortecijfer in het zuiden van Friesland, Zuidwest-Drenthe en Overijssel. Leefstijl en economische structuur zijn er waarschijnlijk de oorzaak van dat de

KAART 3.6 Natuurlijke aanwas 1996-2007

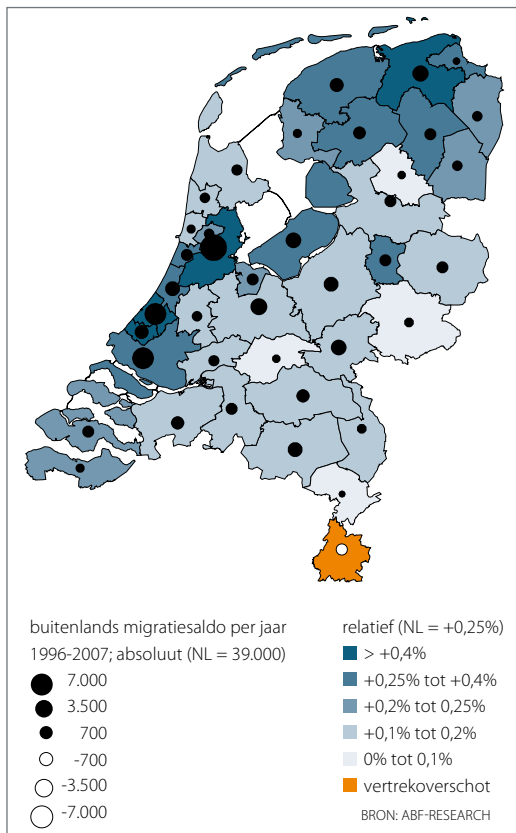
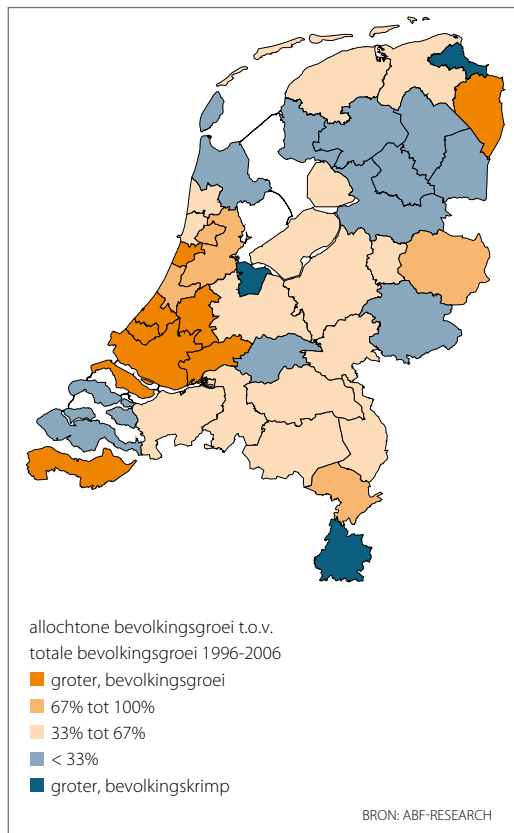

sterfte van oudsher relatief laag is in Zeeland en in het noorden van het land en relatief hoog in delen van Zuid-Nederland.

De natuurlijke aanwas is het sterkst in de Noordvleugel van de Randstad en Flevoland, gevolgd door de regio's aan de noord- en zuidoostelijke flank van de Randstad [KAART 3.6]. Het noorden, oosten en zuidwesten kennen daarentegen slechts een klein geboorteoverschot. In Zuid-Limburg, Zeeuwsch-Vlaanderen en Delfzijl is zelfs sprake van een sterfteoverschot.

De buitenlandse migratie

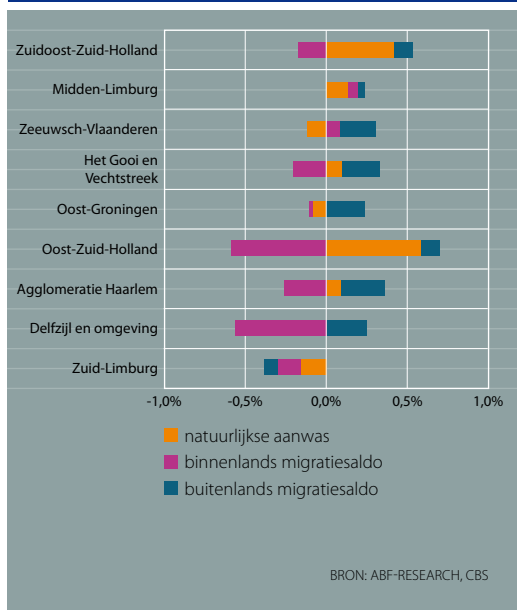
Immigranten hebben met het oog op het vinden

KAART 3.7 Saldo buitenlandse migratie
1996-2007KAART 3.8 Aandeel niet-westerse allochtonen in
bevolkingsgroei 1996-2008

*Het zuiden en oosten van
het land vertonen juist een laag
buitenlands
vestigingsoverschot.
Zuid-Limburg vertoont zelfs
een vertrekoverschot*

van werk een voorkeur voor vestiging in het economische kerngebied, de Randstad. Het vestigingsoverschot vanuit het buitenland is dan ook het hoogst in de grootstedelijke regio's in het westen [KAART 3.7]. De Randstad is goed voor tweederde van het buitenlandse vestigingsoverschot in ons land. De concentratie van allochtone inwoners die hier in de loop der jaren is ontstaan, trekt op haar beurt door huwelijksmigratie en gezinshereniging ook weer immigranten aan. Daarnaast biedt de gemeenschap uit het land van herkomst nieuwkomers steun bij het vinden van hun weg. Het hoge buitenlandse vestigingsoverschot in het noorden is het gevolg van het relatief grote aantal asielzoekerscentra in dit landsdeel. Het zuiden

FIGUUR 3.3 Samenstelling jaarlijkse demografische ontwikkeling in regio's met beperkte groei of afname van de bevolking 1996-2007

en oosten van het land vertonen juist een laag buitenlands vestigingsoverschot. Zuid-Limburg vertoont zelfs een vertrekoverschot.

De emigratie bevindt zich in vrijwel het gehele land op hetzelfde niveau. Uitzonderingen zijn de Randstad, waar de remigratie van allochtonen naar het land van herkomst voor een relatief grote emigratie zorgde, en Zuid-Limburg. Deze regio zag veel inwoners naar Belgisch Limburg vertrekken sinds de rente op de hypotheek voor het hoofdverblijf ook fiscaal aftrekbaar is als dit in het buitenland is gelegen. Vestiging in België of Duitsland is aantrekkelijk door de ruime beschikbaarheid van bouwkwavels.

In een groot deel van de Randstad en ook in enkele andere regio's hebben de grote allochtone gemeenschap en het buitenlandse vestigingsoverschot een grote invloed op de demografische ontwikkeling [KAART 3.8]. Deze zorgen hier voor compensatie van het binnenlandse vertrekoverschot en de beperkte

natuurlijke aanwas. Zonder de instroom vanuit het buitenland zou in de Rijnmond, Haaglanden en Zuid-Kennemerland in de afgelopen jaren sprake zijn geweest van een dalende bevolkingsomvang. In Delfzijl, het Gooi en Zuid-Limburg kon de toename van de allochtone bevolkingsomvang de demografische krimp niet voorkomen.

Een bestendig en autonoom patroon

Het regionale patroon van de binnenlandse migratie en de natuurlijke aanwas hangt sterker samen met het regionale patroon van de bevolkingsgroei en -krimp dan het regionale patroon van de buitenlandse migratie. Regio's met een sterke bevolkingsgroei kennen vrijwel allemaal een binnenlands vestigingsoverschot en een forse natuurlijke aanwas. Regio's met een beperkte groei of krimp vertonen doorgaans een binnenlands vertrekoverschot en een geringe natuurlijke aanwas [FIGUUR 3.3].

Zowel voor de binnenlandse migratie als voor de natuurlijke aanwas en de buitenlandse migratie geldt dat dit regionale patroon door de jaren heen opmerkelijk stabiel is. De regionale verschillen in vestigingsklimaat, geboorte- en sterftcijfer en immigratie en emigratie zijn zeer hardnekkig. Voor de komende jaren worden dan ook geen wijzigingen verwacht in de regionale variatie in deze demografische factoren. Als gevolg daarvan zal het regionale patroon van de demografische ontwikkeling in ons land zich bestendigen.

Zoals in het algemeen het geval is bij maatschappelijke en economische ontwikkelingen, hebben ook deze demografische factoren in grote mate een autonoom, nauwelijks door overheidsbeleid te beïnvloeden, karakter. De individualisering in Nederland, de maatschappelijke acceptatie en integratie van allochtonen, de mondiale en nationale economische ontwikkeling en het regionale vestigingsklimaat zijn bepalend voor het aantal geboorten en sterfgevallen en voor de buitenlandse en binnenlandse migratie. Ondanks voorlichting over anticonceptie, levensstijl

en gezondheid, integratie- en immigratiebeleid en ruimtelijke ordening kan de overheid daarop slechts in beperkte mate invloed uitoefenen.

Bovendien lijkt overheidsbeleid vooral succesvol in het beperken van ongewenst geachte maatschappelijke en economische ontwikkelingen, zij het tegen hoge kosten. Het restrictieve ruimtelijke orderingsbeleid dat voor de zeer dynamische Noordvleugel van de Randstad wordt gevoerd, perkt de bevolkingstoename weliswaar in en leidt er toe dat natuur en landschap er worden behouden. Maar dit gaat ten koste van de betaalbaarheid van woningen en leidt tot een omvangrijk woon-werkverkeer. In de jaren zeventig en tachtig werd beleid gevoerd om investeringen door bedrijven in de Randstad in te perken in de verwachting dat deze investeringen dan elders in het land zouden plaatsvinden. In de economische crisis van de jaren tachtig bleek echter dat de Randstad als economische motor voor ons land onmisbaar is en dat het afremmen van de ontwikkeling daar ten koste gaat van de nationale welvaart.

Het stimuleren van gewenst geachte ontwikkelingen gaat de overheid echter veel minder goed af. Decennia van regionaal-economisch stimuleringsbeleid voor het noorden en zuiden van ons land hebben er niet toe geleid dat deze regio's zich qua ontwikkeling met de kern van het land kunnen meten. Het is dan ook de vraag of overheidsbeleid erin zou slagen de binnenlandse migratie naar regio's met een beperkte demografische dynamiek te bevorderen om zo de bevolkingskrimp te keren.

In de economische crisis van de jaren tachtig bleek echter dat de Randstad als economische motor voor ons land onmisbaar is

Conclusie

Nederland vertoont een forse regionale variatie in demografische groei. In de Noordvleugel en de noordelijke en oostelijke flanken van de Randstad neemt de bevolking sterk toe. In delen van Groningen, Limburg en Zeeland neemt de bevolkingsomvang af. In het regionale patroon van groei en krimp, dat door de jaren heen een zeer stabiel karakter heeft, spelen de natuurlijke aanwas en de buitenlandse migratie een rol. Net als voor het land als geheel.

Het is twijfelachtig of beleid van de overheid migratie naar minder aantrekkelijke regio's op gang zou kunnen brengen

De belangrijkste factor achter het regionale groeipatroon is echter de binnenlandse migratie. Deze richt zich sterk op het aanbod van werkgelegenheid en voorzieningen en op 'rust en ruimte'. Niet de Randstad en de perifeer gelegen regio's kennen echter het grootste binnenlandse migratiesaldo, maar juist de daar tussenin gelegen regio's. Blijkbaar beschikken deze 'intermediaire' regio's over het meest aantrekkelijke woonklimaat. Het is, gezien de ervaring met regionaal stimuleringsbeleid in het verleden, twijfelachtig of beleid van de overheid migratie naar minder aantrekkelijke regio's op gang zou kunnen brengen.

IV

A photograph of laundry hanging on a line in a rural landscape. The laundry includes a purple pair of pants, a dark red pair of pants, a white pair of pants, a pink pair of pants, a light pink pair of pants, a light orange pair of pants, a striped pair of pants, and a solid orange pair of pants. The line is strung between a wooden post on the left and a point further right. The background shows a green field, a small body of water, and a clear blue sky.

De regionale verschillen in bevolkingsgroei in ons land zijn het gevolg van de verschillen in de positie die regio's in de nationale economie innemen. In dit hoofdstuk komt naar voren dat door de beschikbaarheid van werkgelegenheid en voorzieningen of door een prettig woon- en leefklimaat een aantal regio's inwoners van elders aantrekt. Andere regio's ontberen echter die aantrekkingskracht en hebben daardoor te maken met stagnatie van de bevolkingsontwikkeling.

Het palet^{van} Nederlandse regio's

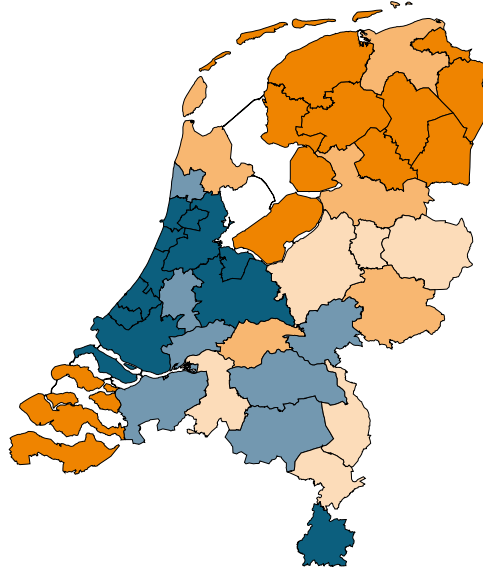
Woon- en werkregio's

De migratie tussen regio's bepaalt in grote mate de regionale bevolkingsontwikkeling. Krimpende regio's zien per saldo meestal inwoners naar elders vertrekken, groeiende regio's trekken inwoners aan. Bij deze binnenlandse migratie speelt de beschikbaarheid van werk een belangrijke rol. De werkgelegenheid is echter, evenmin als de bevolking, gelijkmatig over het land gespreid [KAART 4.1]. De Randstad en Zuid-Limburg kennen veruit de hoogste bevolkingsdichtheid en werkgelegenheidsdichtheid, op afstand gevolgd door Noord-Brabant en Gelderland. Het aantal banen per hectare in Zeeland en in de noordelijke helft van het land is aanzienlijk lager. Deze regio's beschikken over meer 'rust en ruimte'. Daarmee vertonen de werkgelegenheid en de bevolking in ons land praktisch hetzelfde ruimtelijke patroon

Daarnaast hangen de ontwikkeling van de bevolkingsomvang en de werkgelegenheid in grote mate samen. Nederland maakte in de afgelopen decennia een stormachtige banengroei door. Tal van nieuwe economische activiteiten kwamen tot bloei en dankzij deze vernieuwing van de economische structuur, en door de liberalisering van de economie, nam de vraag naar arbeid sterk toe. In deze vraag kon worden voorzien door de groei van de (beroeps-)bevolking en door de toename van de arbeidsparticipatie. Het tempo van de banengroei was het hoogst in de Noordvleugel en in de noordoostelijke en zuidoostelijke flanken van de Randstad, en beduidend lager in een aantal regio's in het noorden en oosten en in het zuidwesten van het land [KAART 4.2]. Daarmee lieten ook de bevolkingsgroei en de werkgelegenheidsgroei een vergelijkbaar ruimtelijk patroon zien.

De sterke samenhang tussen de demografische en de economische ontwikkeling mag geen verbazing wekken, aangezien een groot deel van de bevolking door werk in zijn bestaan voorziet [ZIE BOX HET BELANG VAN WERK]. Daarnaast is een groot deel van het bedrijfsleven voor zijn afzet georiënteerd op zijn directe omgeving. De overeenkomst in de spreiding van

KAART 4.1 Werkgelegenheidsdichtheid
2007

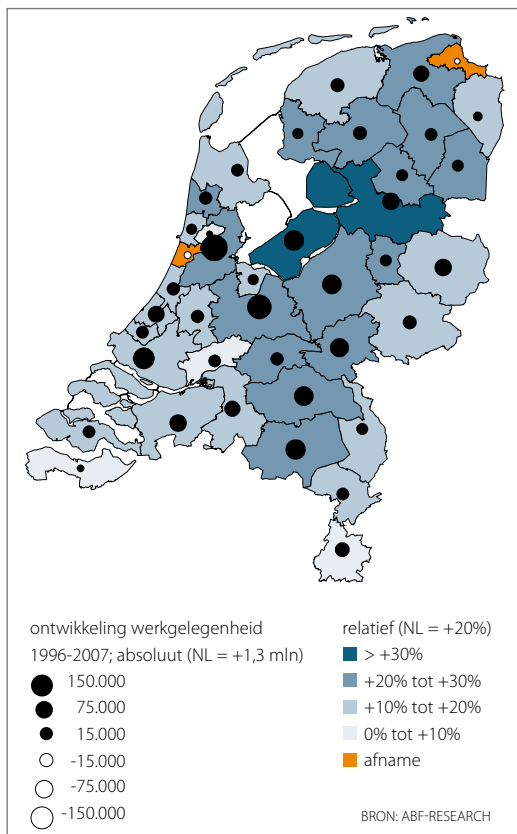
allochtone bevolkingsgroei t.o.v.
totale bevolkingsgroei 1996-2006

- > 3,9
- 2,1 tot 3,9
- 1,5 tot 2,1
- 1,0 tot 1,5
- < 1,0

BRON: ABF-RESEARCH

de bevolking en de werkgelegenheid over het land houdt echter niet in dat de omvang van de beroepsbevolking en het aantal banen in elke regio even groot zijn. Werkgelegenheid in de ene regio kan goed vanuit een andere regio bereikbaar zijn en deze bereikbaarheid is in de afgelopen decennia door de verbreiding van het autobezit en, meer recent, de opkomst van het telewerken sterk toegenomen. Als gevolg daarvan werd de ruimtelijke binding tussen woon- en werkplaats minder sterk en werd het woon- en leefklimaat belangrijker bij de keuze van de woonplaats [ZIE BOX SUBURBANISATIE]. De beroepsbevolking hoeft zich dus niet (meer) te vestigen in de regio waar deze werkgelegenheid zich

KAART 4.2 Werkgelegenheidsontwikkeling
1996-2007

bevindt, maar kan ook een regio als woonplaats kiezen met een aantrekkelijk woon- en leefklimaat en van waaruit het werk toch goed bereikbaar is. Voor mensen die niet (meer) werken hoeft de bereikbaarheid van werkgelegenheid zelfs helemaal geen rol meer te spelen bij de keuze van de woonplaats.

De bereikbaarheid van werkgelegenheid en de waardering voor de omgeving verschillen van regio tot regio. De Randstad biedt door de sterke concentratie weliswaar de meeste werkgelegenheid binnen een korte afstand, maar ook in delen van Noord-Brabant en Gelderland heeft de beroepsbevolking toegang tot een groot aantal arbeidsplaatsen [KAART 4.3].

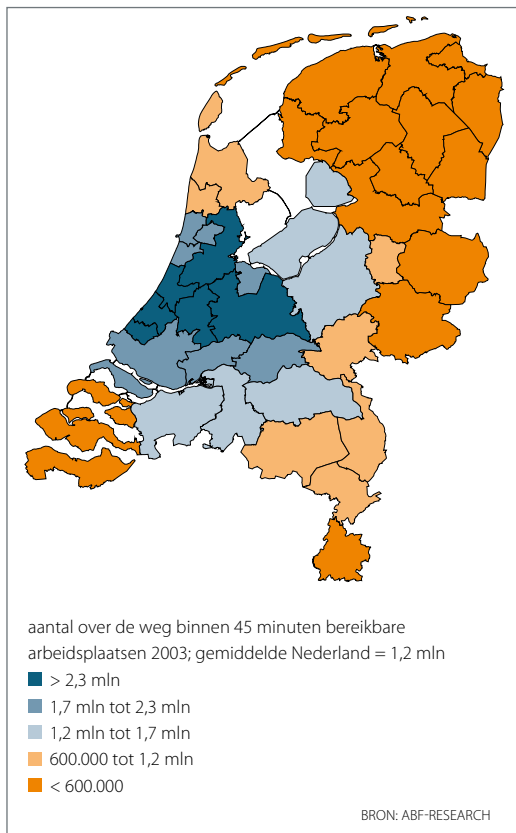
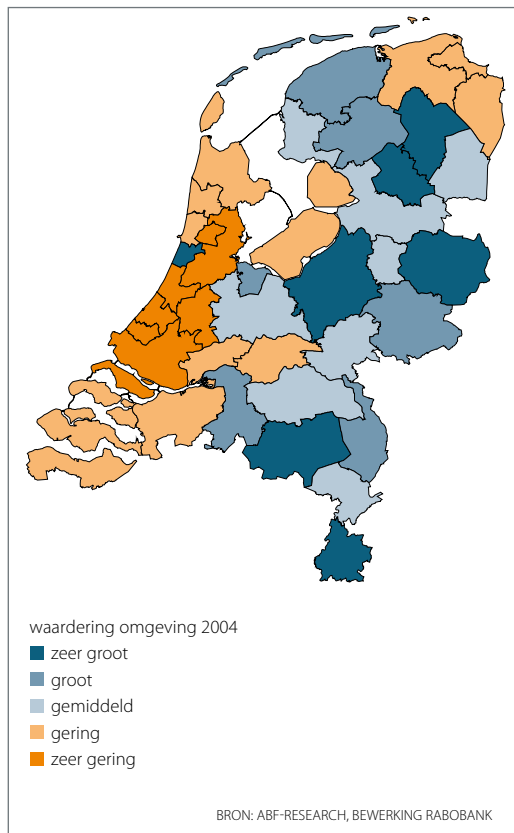
BOX Het belang van werk

Door middel van zijn arbeidskracht benut de mens de mogelijkheden die de aarde biedt om in het bestaan te voorzien. Deze mogelijkheden verschillen van plaats tot plaats en daardoor verschilt de bevolkingsdichtheid in de ene regio van die in de andere regio. Oftewel, de mogelijkheden om te werken – het aanbod van werkgelegenheid – bepalen in principe de woonplaats.

Aan de andere kant vormt de regionale bevolking voor een groot deel van het bedrijfsleven een belangrijke afzetmarkt. Deze consumentgeoriënteerde bedrijvigheid volgt dan ook het patroon van de demografische ontwikkeling. Daarmee is de bevolkingsgroei op haar beurt dus een belangrijke aanjager van economische ontwikkeling. De bevolking is bovendien niet alleen actief als consument, maar zorgt ook op tal van andere maatschappelijke terreinen voor levendigheid en dynamiek.

De relatie van de bevolkingsdichtheid met de omvang van het regionaal product is wat minder sterk dan de relatie met de omvang van de werkgelegenheid. De beroepsbevolking is immers maar één van de partijen die belang hebben bij de door bedrijven voortgebrachte productiewaarde. Zij moet het regionaal product delen met het bedrijfsleven zelf, de kapitaalverschaffers en de overheid. Anders dan de werknemers, zijn bestuurscentra en aandeelhouders vaak niet gevestigd in of nabij de regio waar de activiteit plaatsvindt. Daarnaast vloeien ook de in een regio vergaarde belastinginkomsten vaak af naar elders. Daarom zijn niet de financiële criteria arbeidsproductiviteit en de economische groei maar juist de omvang en de ontwikkeling van de werkgelegenheid van belang voor de demografische ontwikkeling.

*Voor mensen die niet
(meer) werken hoeft
de bereikbaarheid van
werkgelegenheid geen rol te
spelen bij de keuze van de
woonplaats*

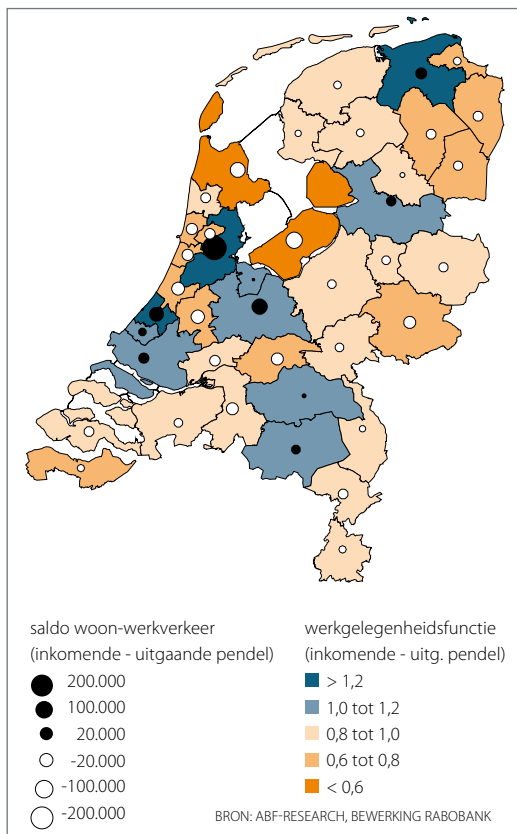
KAART 4.3 Bereikbaarheid werkgelegenheid
2003**KAART 4.4** Waardering van de omgeving
2004

Bij de waardering van de omgeving spelen in ons vlakke, intensief gebruikte land de aanwezigheid van reliëf, natuur, geluidshinder en horizonvervuiling een grote rol. Friesland en regio's op de zandgronden worden vanwege natuur en reliëf in het algemeen aantrekkelijk gevonden [KAART 4.4]. De waardering voor regio's op de kleigronden langs de kust is minder groot, zowel door het ontbreken van reliëf en natuur, als door de sterke verstedelijking. Niettemin is een aantal van deze regio's, zoals West-Brabant en Zeeland, door de beschikbaarheid van 'rust en ruimte' of door het aanbod van woningen toch aantrekkelijk als woonplaats. De binnenlandse migratie richt zich vooral op de regio's die een goede toegang tot werk-

gelegenheid combineren met een prettig woon- en leefklimaat of een lage bevolkingsdichtheid. Deze regio's zijn gelegen in de diagonaal over het land liggende zone tussen Zeeland en Groningen [KAART 3.4].

Het woon-werkverkeer overschrijdt dan ook steeds meer de regionale grenzen. Bijna een kwart van de Nederlandse beroepsbevolking werkt inmiddels buiten de regio waar zij woonachtig is. Regio's specialiseren zich daardoor, al naar gelang zij als vestigingsplaats vooral aantrekkelijk zijn voor bedrijvigheid of vooral voor bewoners, als centrum van werkgelegenheid of juist als woongebied [KAART 4.5].

KAART 4.5 Maatschappelijke functie regio's
2005

Een groot deel van de Randstad en Oost-Brabant, en Zwolle en Groningen zijn regio's met een werkfunctie. De omvang van de werkgelegenheid is hier groter dan de omvang van de beroepsbevolking en deze regio's vertonen een positief saldo in het woon-werkverkeer. Vooral de agglomeraties Amsterdam, Utrecht en Den Haag hebben een sterke werkgelegenheidsfunctie. Veel banen worden er bezet door werknemers die elders wonen, vaak op grote afstand. Het woon- en leefklimaat is daar prettiger dan in de Randstad. Deze heeft daardoor per saldo te maken met een uitstroom van bewoners naar andere regio's.

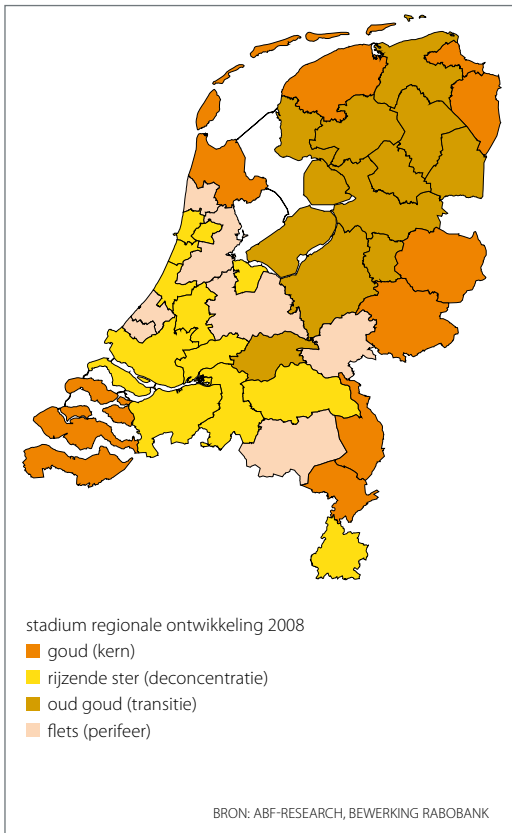
De Randstad heeft daardoor per saldo te maken met een uitstroom van bewoners naar andere regio's

Veruit de meeste van deze regio's vervullen een functie als woongebied. De omvang van de beroepsbevolking is er groter dan het aantal banen en daardoor is de beroepsbevolking er voor een deel afhankelijk van werkgelegenheid elders. Deze regio's vertonen dan ook een negatief saldo in het woon-werkverkeer. Daarbij is vooral in het noorden van het land de gemiddelde afstand tussen woonplaats en werkplaats fors. Niet vanuit alle regio's met een woonfunctie is echter voldoende werkgelegenheid bereikbaar. Regio's op grote afstand van de centra van werkgelegenheid zien daarom per saldo inwoners vertrekken. Deze migratiestroom richt zich per saldo op regio's die wel toegang bieden tot voldoende werkgelegenheid of beschikken over een prettig woon- en leefklimaat.

Het stadium in de regionale ontwikkeling

Regio's vervullen dus een eigen rol in de economie en deze rol bepaalt of de regio inwoners aantrekt of juist niet. Deze rol als centrum van werkgelegenheid of als woongebied kan in de loop van de tijd echter veranderen. Daardoor kan ook de aantrekkelijkheid van een regio voor vestiging vanuit andere regio's wijzigen. Het binnenlands migratiepatroon is weliswaar bestendig, maar ligt niet voor altijd vast.

Net als voor mensen is voor regio's sprake van een levensloop. Aan de hand van de werkgelegenheidsdichtheid en -groei kan voor een regio worden vastgesteld in welke fase zij zich bevindt [KAART 4.6]. Regio's waar de dichtheid en het groeitempo in vergelijking met het landelijk gemiddelde hoog zijn, vormen de economische en maatschappelijke kern van het land.

KAART 4.6 Fase in regionale levensloop (dichtheid en groei werkgelegenheid t.o.v. landelijk gemiddelde)

Deze regio's zijn de spil in de binnenlandse pendel- en migratiestromen. De hoge werkgelegenheidsdichtheid is het resultaat van groei in het verleden en duidt erop dat de regio toen over een sterke economie beschikte. Een hoog tempo van de werkgelegenheids- en groeigroei duidt erop dat een regio in de huidige tijd een sterke positie in de economie inneemt. Regio's met een lage dichtheid en een beperkte groei hadden in het (recente) verleden een beperkte omvang en ook daarin is in de huidige tijd geen verandering gekomen. Zij hebben een perifere positie in de economie en kunnen slechts in beperkte mate inwoners binden.

Deconcentratieregio's paren een relatief lage dichtheid aan een relatief hoog groeitempo. Zij behoren nog niet tot de economische kern van een land, maar zijn daarnaar wel op weg. Daartegenover staan transitieregio's. Zij verliezen hun positie in de kern en als spil in de pendel en migratie. De dichtheid is er in vergelijking met het landelijk gemiddelde (nog) hoog, maar het groeitempo laag. Dergelijke veranderingen in dichtheid en groeitempo hebben echter een geleidelijk karakter.

De factoren die de positie van regio's bepalen, zijn doorgaans zeer bestendig. Veel regio's verblijven dan ook decennia lang in hetzelfde stadium van de regionale levenscyclus [ZIE BOX BRON VAN DYNAMIEK].

Als een belangrijk deel van de economische basis afbrokkelt, kan echter een einde komen aan de groei en bloei in een regio. De regio verliest haar aantrekkingskracht en dat kan er zelfs toe leiden dat bedrijven en inwoners wegtrekken. Groei slaat dan om in krimp. De kans hierop is vooral aanwezig in regio's waar de economische basis beperkt blijft tot één sector, zoals in ons land in Zuid-Limburg en Twente het geval was, en veel minder in regio's met een gevarieerde economische structuur.

De mogelijkheden van de overheid om regionale ontwikkeling te sturen, zijn in het verleden bovendien beperkt gebleken, zowel in ons land als in andere West-Europese landen. Daarbij had het inperken van ongewenst geachte ontwikkelingen meer succes dan het stimuleren van ontwikkelingen die wel worden gewenst. Het groeikernenbeleid in de jaren zeventig en tachtig slaagde er inderdaad in om een deel van de suburbanisatie te kanaliseren in de richting die de overheid voor ogen had. Aanzienlijk minder succesvol waren het regionaal-economische stimuleringsbeleid voor het noorden en zuiden van het land en, meer recent, het Grotestedenbeleid ter vergroting van de sociaal-economische participatie van bevolkingsgroepen met een achterstand. Niet voor niets richt het regionaal-economische beleid zich sinds het midden van de jaren negentig op het versterken van de sterke ontwikkelingen en regio's –

Box Bron van dynamiek

In het economische 'spel' van vraag en aanbod dient productie, economische activiteit, ertoe om te voorzien in de vraag naar allerlei goederen en diensten. Economische groei op lange termijn stoelt op toename van deze vraag als gevolg van bevolkingsgroei en technologische vernieuwing. Bevolkingsgroei leidt tot meer vraag naar bestaande goederen en diensten, technologische vernieuwing leidt tot verhoging van de arbeidsproductiviteit en daardoor kunnen deze producten en diensten tegen een lagere prijs ter beschikking komen.

Daarnaast kan technologische vernieuwing voorzien in latente of nieuwe behoeften. De uitvinding van de stoommachine, de elektriciteit, de auto en de computer leidden tot nieuwe economische sectoren en grote maatschappelijke veranderingen en stonden daardoor aan de basis van tientallen jaren van vernieuwing en groei. Aan zo'n periode komt een einde als (ook) de vraag naar deze nieuwe producten verzadigd raakt.

Evenmin als economische activiteiten gelijkmatig over het aardoppervlak zijn gespreid, is dat bij economische vernieuwing het geval. Soms stelt een nieuwe activiteit duidelijke voorwaarden aan haar vestigingsplaats, maar vaak speelt het toeval een grote rol bij de locatie van nieuwe activiteiten. De gunstige ligging op een kruispunt van (water-) wegen leidde tot de ontwikkeling van de internationale handel en dienstverlening in het westen van het land. De steenkoolwinning was de basis voor de ontwikkeling van Zuid-Limburg en het ruime aanbod van goedkope arbeid vormde een belangrijke vestigingsfactor voor de ontwikkeling van de elektrotechnische en textielindustrie op een aantal plaatsen in het oosten en zuiden van ons land.

Gebieden waar dergelijke nieuwe sectoren zijn geconcentreerd, profiteren in grote mate van de sterke stijging in de vraag naar de nieuwe producten of diensten. De concentratie van de activiteiten in een sector leidt tot verhoging van de arbeidsproductiviteit, innovatie en versterking van de regionale concurrentiepositie. Een sterke groei is dan het gevolg, zowel van de vernieuwende sector zelf als van afgeleide activiteiten en van de bevolkingsomvang. In ons land is de concentratie van onderzoeks- en ontwikkelingsactiviteiten en hoogtechnologische industrie in Zuidoost-Nederland daarvan een voorbeeld.

Op deze wijze leidt groei niet alleen tot groei, maar op den duur ook tot diversificatie van de regionale economie en kan er een gevarieerde, grootstedelijke concentratie ontstaan. Deze is niet alleen aantrekkelijk door de grote afzet- en arbeidsmarkt, maar ook door het gevarieerde economische en culturele profiel. De samenballing van bedrijven, onderzoeksinstituten, openbaar bestuur, onderwijs, cultuur, voorzieningen en bevolking trekt op haar beurt weer bedrijvigheid en inwoners van elders aan. Door deze omvang en diversiteit kan zo'n regio een bron van voortdurende economische groei en vernieuwing worden. In ons land doet zo'n combinatie van diversificatie en sterke groei zich voor in de financiële dienstverlening, onderzoek en 'nieuwe media' in de Noordvleugel van de Randstad. Onderwijs en een goed geschoolde beroepsbevolking spelen daarbij een cruciale rol, terwijl de oorspronkelijke vestigingsplaatsfactor, zoals bereikbaarheid over water, vaak nog slechts van ondergeschikt belang is.

'Pieken in de Delta' – en niet langer op het gelijkmatig spreiden van de economische ontwikkeling over ons land.

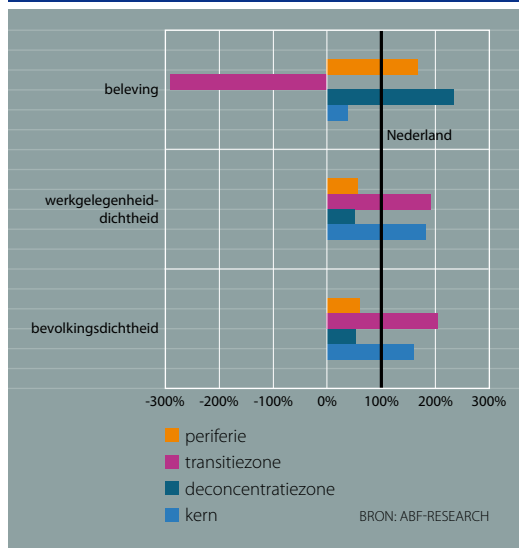
Op grond van de werkgelegenheidsdichtheid en -groei komen de Noordvleugel van de Randstad, Haaglanden, Zuidoost-Brabant en de regio Arnhem-Nijmegen naar voren als de kernregio's van ons land. Er is hier sprake van een groot aantal inwoners en banen, een groot en gevarieerd aanbod van voorzieningen op het gebied van winkels, onderwijs, onderzoek, cultuur en zorg, een hoge productiviteit, een

hoog opleidingsniveau en een grote welvaart. **FIGUUR 4.1**

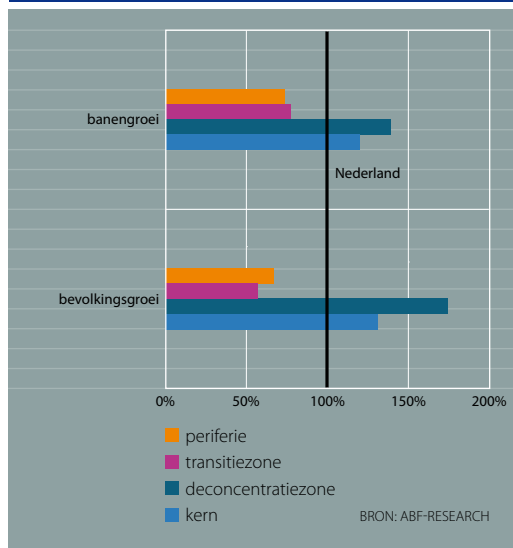
De meeste van deze kernregio's vervullen een werkgelegenheidsfunctie, met een grote inkomende pendelstroom. De werkgelegenheid is in deze kernregio's in de afgelopen jaren bovendien hard gegroeid, zowel dankzij de sterke economische structuur als dankzij het gunstige vestigingsklimaat.

KAART 4.4 De activiteiten die verantwoordelijk zijn voor de omvangrijke recente banengroei in ons land, zoals de financiële en zakelijke dienstverlening, logistiek, vrije tijdsactiviteiten en gezondheidszorg, nemen er een groot deel van de werkgelegenheid

FIGUUR 4.1 Bevolkings- en werkgelegenheidsdichtheid en beleving omgeving (NL = 100%)

FIGUUR 4.2 Ontwikkeling bevolking en werkgelegenheid 1996-2008 (NL=100%)

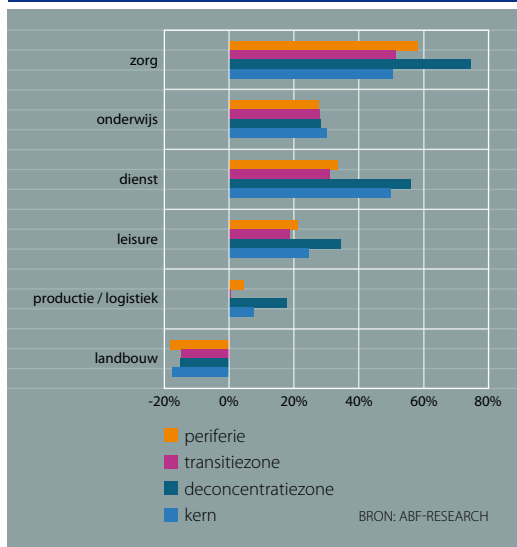
voor hun rekening. Niet alleen deze, maar praktisch alle activiteiten, lieten hier een hoger tempo van banengroei zien dan landelijk het geval was. Dit duidt erop dat deze regio's voor een breed spectrum aan activiteiten een gunstige vestigingsplaats zijn. Zij vertonen dan ook een zichzelf versterkende groei. Daarnaast nam dankzij de buitenlandse en binnenlandse migratie ook de bevolkingsomvang in deze regio's relatief sterk toe.

De kernregio's kampen ook met de nadelen van concentratie

De kernregio's kampen echter ook met de nadelen van concentratie. De belasting van de natuurlijke omgeving en de infrastructuur gaat de draagkracht te boven. Er is veel congestie op de wegen en de omgeving wordt door geluidshinder en horizonvervuiling slechts matig gewaardeerd. Verder leidt de grote vraag naar arbeid, ruimte en voorzieningen tot

hoge loonkosten en hoge prijzen voor woningen en bedrijfshuisvesting. De aantrekkingskracht van de kernregio's verliest daardoor aan glans. De meeste van deze regio's zagen in de afgelopen jaren per saldo dan ook bedrijven naar elders vertrekken en het uitgaande woon-werkverkeer nam sterker toe dan de inkomende pendelstroom. Bovendien zou de financiële en economische crisis van de jaren 2007 t/m 2010 kunnen leiden tot het einde van de sterke expansie van de financiële dienstverlening. Daarmee zou dan voor een deel van de kernregio's een belangrijke economische drager komen te vervallen, waardoor de positie van deze regio's in het economische hart van het land onder druk kan komen te staan. Voor bewoners kende de kernzone als geheel wel een binnenlands vestigingsoverschot, maar dit was alleen te danken aan de regio's waar de woningvoorraad fors toenam: Utrecht, Haaglanden en Arnhem-Nijmegen. Groot-Amsterdam en Zuidoost-Brabant vertoonden een vertrekoverschot. In ons land kan de noordoostelijke flank van de Randstad, met Flevoland voorop, als deconcentratiezone worden aangemerkt [KAART 4.6]. De werkgelegen-

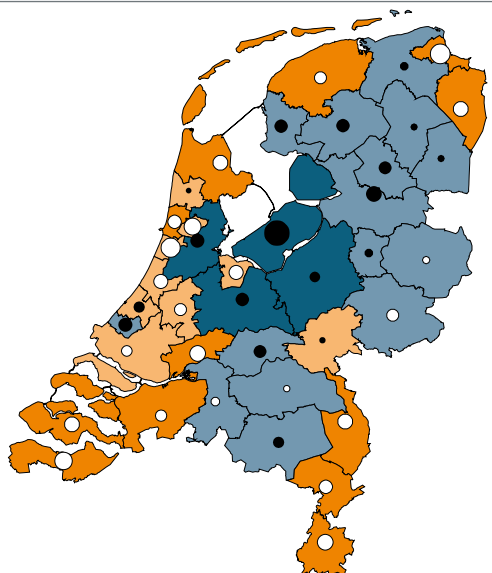
FIGUUR 4.3 Werkgelegenheidsontwikkeling 1996-2008 per activiteit

heids- en bevolkingsdichtheid zijn hier (nog) laag en de economische structuur is relatief zwak. Oftewel, het aandeel van activiteiten die hebben gezorgd voor de sterke groei van de werkgelegenheid in de afgelopen jaren, is laag. Het vestigingsklimaat is echter gunstig. Bedrijfshuisvesting is in relatief ruime mate en tegen lage kosten beschikbaar en de verkeerscongestie is beperkt.

Bovendien biedt de deconcentratiezone een aantrekkelijk woon- en leefklimaat [FIGUUR 4.1]. De meeste deconcentratieregio's kennen dan ook een binnenlands vestigingsoverschot. Hierdoor, en door de natuurlijke aanwas, neemt de bevolkingsomvang in hoog tempo toe en worden deze regio's voor bedrijven steeds aantrekkelijker als afzet- en arbeidsmarkt. Als gevolg daarvan groeit ook de werkgelegenheid in praktisch alle activiteiten veel sterker dan gemiddeld [FIGUUR 4.3]. Doordat de groei van de werkgelegenheid en de beroepsbevolking bijna gelijk op gaan, behouden deze regio's voornamelijk hun woonfunctie. Zowel het inkomende als het uitgaande woon-werkverkeer neemt sterk toe.

KAART 4.7 Invloed structuur en vestigingsklimaat

ontwikkeling werkgelegenheid
1996-2008;
groei t.o.v. verwachting

invloed structuur
en vestigingsklimaat
 ■ beide negatief
 ■ structuur negatief,
vestigingsklimaat positief
 ■ structuur positief,
vestigingsklimaat negatief
 ■ beide positief

Bepaalde groei in perifere en transitieregio's

De regio's waar de demografische ontwikkeling stagneert of waar het inwonertal nu of in de nabije toekomst afneemt, kunnen in drie typen worden onderscheiden. In de eerste plaats betreft het regio's die in de periferie van het land zijn gelegen en die beschikken over een economische basis van beperkte omvang, zoals Zeeuwsch-Vlaanderen en Oost-Groningen [FIGUUR 4.1]. In deze perifere regio's is dus sprake van een geringe werkgelegenheids- en bevolkingsdichtheid en een geringe groei [FIGUUR 4.2]. Sectoren die een sterke banengroei kennen, zijn er slechts in beperkte mate aanwezig en de activiteiten die er wel aanwezig zijn, vertonen minder groei dan

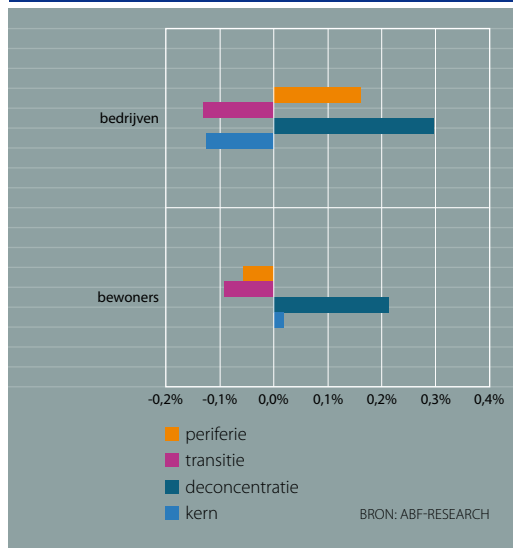
Vooral jong volwassenen en starters op de arbeidsmarkt trekken weg uit deze perifere regio's waardoor ze bijna allemaal een binnenlands vertrekoverschot kennen

gemiddeld [KAART 4.7]. Dankzij de kapitaalintensieve industrie behoort een aantal van deze regio's echter wel tot de landelijke top qua arbeidsproductiviteit. De werkgelegenheid die daarmee gepaard gaat, is echter te beperkt om in de regio een zichzelf versterkende groei van economische activiteit en inwoner-tal op gang te brengen [FIGUUR 4.3]. Deze perifere regio's kennen dan ook bijna allemaal een binnenlands vertrekoverschot. Met name jongvolwassenen en starters op de arbeidsmarkt trekken weg.

In de tweede plaats gaat het om voornamelijk in het zuidwesten van het land gelegen regio's, die in het verleden deel uitmaakten van de kern van het land, maar die nu te maken hebben met afkalving van hun economische basis. Deze transitieregio's vertonen op het gebied van werkgelegenheids- en bevolkingsdichtheid en aanbod van voorzieningen hetzelfde beeld als de kernregio's, maar blijven daar qua werkgelegenheids- en bevolkingsgroei ver bij achter [FIGUUR 4.1]. Ze bevinden zich in een langdurig proces van aanpassing van hun bevolkingsomvang aan het verminderde economische elan.

In de Drechtsteden en in Zuid-Limburg hebben sterk groeiende sectoren maar een beperkt aandeel in de economie. Zuid-Limburg worstelt met de gevolgen van de mijnsluiting, de Drechtsteden met de teloor-gang van een groot deel van de metaal- en scheeps-bouwindustrie [KAART 4.4]. Rijnmond en andere delen van Zuid-Holland beschikken (nog) wel over een

FIGUUR 4.4 Gemiddeld regionaal migratiesaldo bewoners en bedrijven 1996-2006

gunstige economische structuur, maar de haven en de daaruit voortvloeiende activiteiten bieden steeds minder werkgelegenheid. Van een economische trekker die de logistiek als drager van de werkgelegenheidsontwikkeling kan vervangen, lijkt bovendien nog geen sprake. In praktisch alle activiteiten blijft de werkgelegenheidsgroei achter bij de landelijke groei en het inkomende woon-werkverkeer nam in de afgelopen jaren veel minder toe dan het uitgaande verkeer. De positie van deze transitieregio's als centrum van werkgelegenheid wordt daardoor zwakker.

Het vestigingsklimaat voor bedrijven en bewoners is in vergelijking met andere delen van het land bovendien ongunstig. Bedrijven kampen met dure huisvesting en congestie, bewoners vinden de omgeving weinig aantrekkelijk [FIGUUR 4.1]. Er is dan ook sprake van een fors vertrekoverschot van bedrijven en van jongvolwassenen en starters op de arbeidsmarkt [FIGUUR 4.4]. In Zuid-Limburg leidt dit al tot krimp, in de Drechtsteden en in de Rijnmond zal dat in de nabije toekomst ook het geval zijn.

'Verzet' tegen regionale verschillen in economische en demografische ontwikkeling lijkt zinloos en acceptatie van demografische krimp is noodzakelijk

groei en krimp is zeer bestendig. Regio's gaan niet gemakkelijk over naar een andere fase in de regionale levenscyclus. Daarnaast lijken de mogelijkheden van de overheid voor het stimuleren van de economische ontwikkeling in regio's met een geringe dynamiek zeer beperkt. Derhalve lijkt 'verzet' tegen regionale verschillen in economische en demografische ontwikkeling zinloos en is acceptatie van demografische krimp noodzakelijk.

In de derde plaats zijn er ook in het sterk groeiende hart van het land regio's die te maken hebben met een dalende bevolkingsomvang, zoals Oostelijk Zuid-Holland, het Gooi en Zuid-Kennemerland **[KAART 3.11]**. Anders dan in beide andere typen krimpregio's lijken de stagnerende ontwikkeling van werkgelegenheid en inwonertal hier het gevolg te zijn van planologische restricties. Door de ligging te midden van sterk groeiende regio's heeft de krimp in deze regio's hetzelfde karakter als de krimp door suburbanisatie in het verleden. De gevolgen voor de regionale samenleving zijn daardoor waarschijnlijk veel minder ingrijpend dan in de perifere krimpregio's.

Conclusie

De regionale verschillen in demografische ontwikkeling in ons land hangen samen met regionale verschillen in de ontwikkeling van de werkgelegenheid. Deze is op haar beurt verbonden met de fase van de regionale levenscyclus waarin een regio zich bevindt. Regio's met een grote concentratie van dynamische activiteiten en regio's met een goede bereikbaarheid van de werkgelegenheid en een gunstig woon- en leefklimaat vertonen een sterke werkgelegenheidsgroei.

Beperkte groei of zelfs krimp is aan de orde in regio's waar de economische basis afkalft of waar deze te klein is om afgeleide werkgelegenheid te genereren en inwoners te binden. Dit regionale patroon van

Vergrijzing tegen de krimp?

Nederlanders zijn niet allemaal even sterk tot verhuizen geneigd en ook de redenen om te verhuizen verschillen. De 'beweeglijkheid', de motieven om te verhuizen en de streek van herkomst en bestemming variëren sterk met de leeftijd. In dit hoofdstuk komt aan de orde dat ook ouderen een eigen 'verhuisprofiel' vertonen en dat als gevolg daarvan krimpende regio's wel eens aantrekkelijk zouden kunnen zijn voor ouderen. Vergrijzing zou in dat geval de krimp kunnen pareren.

Leeftijdsspecifieke migratie

Jaarlijks verhuist 4% van de Nederlandse bevolking naar een andere gemeente. Niet iedere Nederlander is echter in dezelfde mate geneigd tot verhuizen. De 'beweeglijkheid' en het motief om te verhuizen verschillen met de leeftijd en de leefsituatie **[ZIE BOX]**

VERHUIZEN IN NEDERLAND. Bovendien is sprake van een leeftijdsafhankelijk binnenlands migratiepatroon, doordat regio's variëren in aantrekkelijkheid voor de verschillende leeftijdscategorieën.

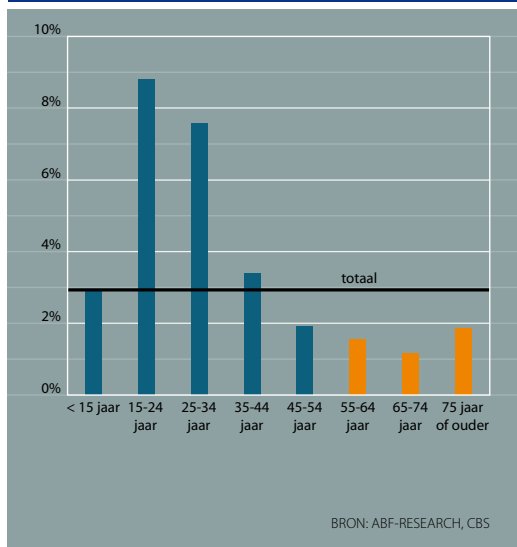
(Alleenstaande) jongvolwassenen en starters zijn veruit het meest geneigd tot verhuizen **[FIGUUR 5.1]**. Van de bevolking in deze groepen verhuist ieder jaar meer dan 8%. Jongvolwassenen en starters hebben dan ook een groot aandeel in de binnenlandse migratie. Zij zijn goed voor 27% van de Nederlandse bevolking, maar nemen 55% van de verhuizingen voor hun rekening. Werk, studie en relatievorming zijn voor deze leeftijdscategorieën de belangrijkste redenen om een andere woning te zoeken. Jongvolwassenen verhuizen dan ook wat meer dan gemiddeld over grote afstand en trekken per saldo naar de regio's waar de grote instellingen voor hoger onderwijs zich bevinden **[KAART 5.1]**. Praktisch alle andere regio's hebben per saldo te maken met een vertrekoverschot van jongvolwassenen. Dat geldt zowel voor regio's met een sterke bevolkingsgroei als voor regio's met weinig dynamiek.

Ook als de opleiding is afgerond blijft de geneigdheid tot verhuizen groot, maar het patroon van de binnenlandse migratie verandert. Starters op de arbeids- en woningmarkt vestigen zich in regio's die werkgelegenheid, mogelijkheden voor huisvesting en een aantrekkelijk woonmilieu bieden. De leeftijdscategorie van 25 tot 34 jaar richt zich daarom in grote mate op de Noordvleugel van de Randstad, inclusief Almere, op de regio Haaglanden en op een aantal landelijke regio's in het noorden, oosten en zuiden van het land. Buiten de Noordvleugel laten bijna alle regio's met een instelling voor hoger onderwijs voor starters een vertrekoverschot zien **[KAART 5.2]**.

Box Verhuizen in Nederland

De redenen om te verhuizen variëren weliswaar van persoon tot persoon, maar kunnen worden herleid tot drie hoofdmotieven. Ten eerste is de kwaliteit van de woning en de woonomgeving een belangrijke factor. Mensen verhuizen doorgaans om beter, groter of in een prettiger omgeving te kunnen wonen. Daarnaast zijn werk en opleiding belangrijke redenen om te verhuizen. Mensen zijn weliswaar bereid om voor werk of opleiding een zekere afstand en reistijd voor lief te nemen, maar als die subjectieve grens wordt overschreden, is verhuizing aan de orde. Ten derde spelen demografische factoren een rol, zoals gezondheid, de vorming of verbreking van een relatie, en de omvang en samenstelling van het huishouden. Mensen zoeken een woning en een woonplaats die passen bij de omstandigheden waarin zij zich bevinden. Het belang van deze verhuismotieven verschilt met de levensfase van de persoon die verhuist en met de afstand die daarbij wordt overbrugd. Verhuizing vindt doorgaans over (zeer) korte afstand plaats, binnen het gebied waarin de verhuizer sociaal en economisch is gebonden. Bij een miljoen verhuizingen per jaar, bijna tweederde van het totaal, wordt de gemeentegrens zelfs niet overschreden. Bij deze verhuizingen over korte afstand spelen woonwensen, gezondheid en veranderingen in omvang en samenstelling van het huishouden de hoofdrol. Vooral voor mensen in de gezinsfase en voor ouderen hebben verhuizingen over korte afstand dan ook een groot aandeel in het totaal aantal verhuizingen. Verhuizing over lange afstand gaat veelal samen met verbreken van bestaande sociale en economische banden en het aangaan van nieuwe. Werk, studie en de vorming van een relatie zijn meestal de aanleiding voor zo'n verhuizing en deze aanleidingen zijn vooral belangrijk in de leeftijdscategorieën van 15 tot 35 jaar. Niet voor niets worden deze vaak getypeerd als 'starters'. Werkgelegenheid en hoger onderwijs zijn echter allerminst gelijkmatig over het land verspreid, maar in sterke mate geconcentreerd in de Randstad. Hierdoor zijn werk en studie voor verhuizing vanuit de provincies in het noorden, oosten en zuiden van het land belangrijker motieven dan in de Randstad, waar vooral de wensen met betrekking tot woning en woonomgeving een rol spelen.

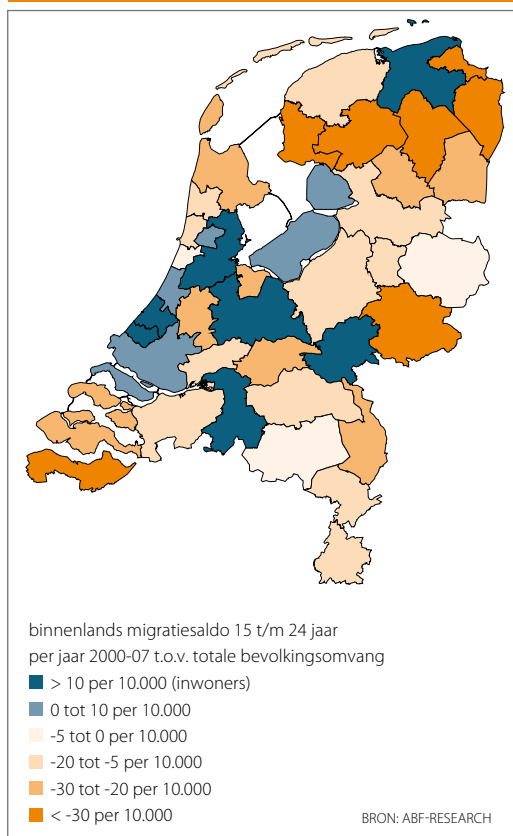
FIGUUR 5.1 Aantal verhuizers naar andere gemeente per leeftijdscategorie 2000-2007

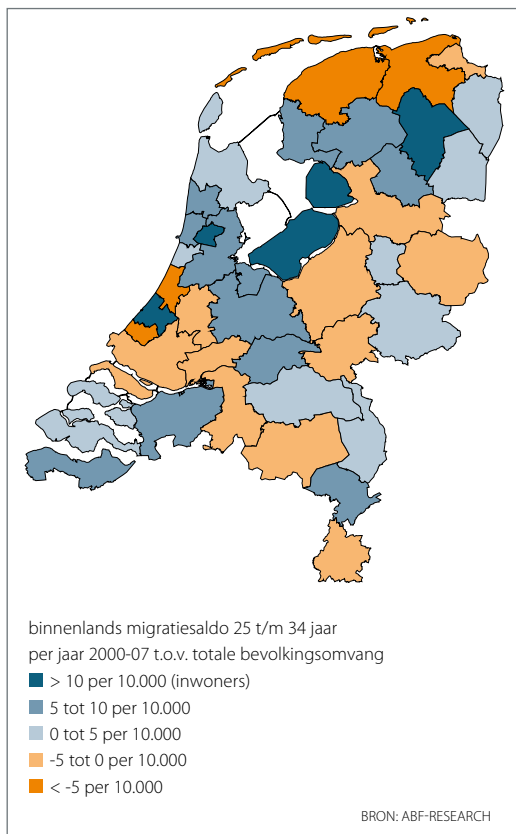
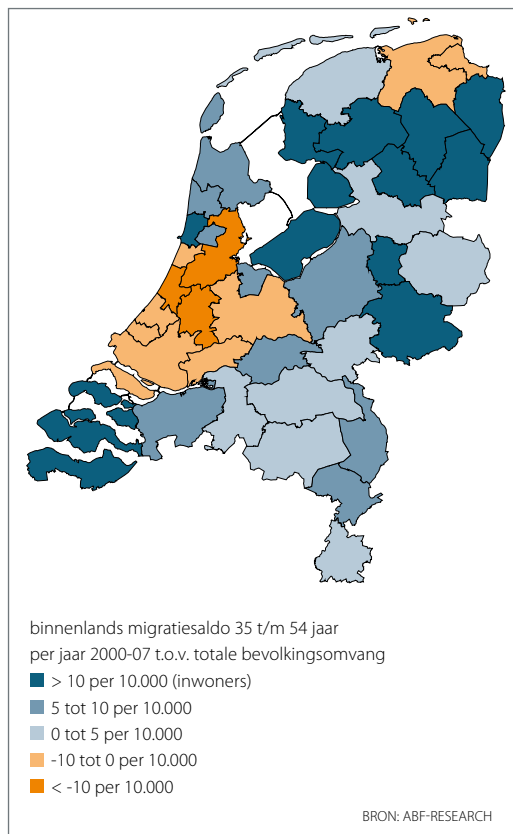
Als ouderen verhuizen is dat vanwege gezondheid, woongemak of het wegvallen van de partner.

In de jaren van gezinsvorming, maar vooral daarna, neemt de 'beweeglijkheid' sterk af. In deze fase leiden kinderen tot een sterke binding met de woonomgeving. Jaarlijks verhuist dan ook minder dan 4% van de bevolking in deze fase naar een andere gemeente. Daarnaast verandert ook het regionale patroon van de binnenlandse migratie. Het grootste deel van de Randstad ziet per saldo inwoners in de leeftijdscategorie van 35 tot 55 jaar vertrekken [KAART 5.3]. Bijna alle andere regio's kennen per saldo juist een instroom van deze categorie. De migratie van gezinnen richt zich zowel op sterk groeiende regio's, zoals Flevoland, als op regio's met een beperkte bevolkingsdynamiek, zoals Zeeland en Zuid-Limburg.

KAART 5.1 Saldo binnenlandse migratie jongvolwassenen 2000-2007

Als de kinderen het huis hebben verlaten, in de 'empty nest-fase', neemt de 'beweeglijkheid' nog verder af. Van de mensen van 45 jaar of ouder in ons land verhuist jaarlijks minder dan 2%. Ouderen zijn honkvast. Ze zijn meer dan gemiddeld tevreden met hun woning en de woonomgeving en voelen zich bovendien sterk verbonden met de provincie waar zij wonen. Deze verbondenheid stoelt veelal op herkomst en op de nabijheid van familie. De verbondenheid met andere provincies dan de woonprovincie is veel geringer. Daarnaast speelt ook de beperkte arbeidsmobiliteit van ouderen als gevolg van hun zwakke positie op de arbeidsmarkt een rol.

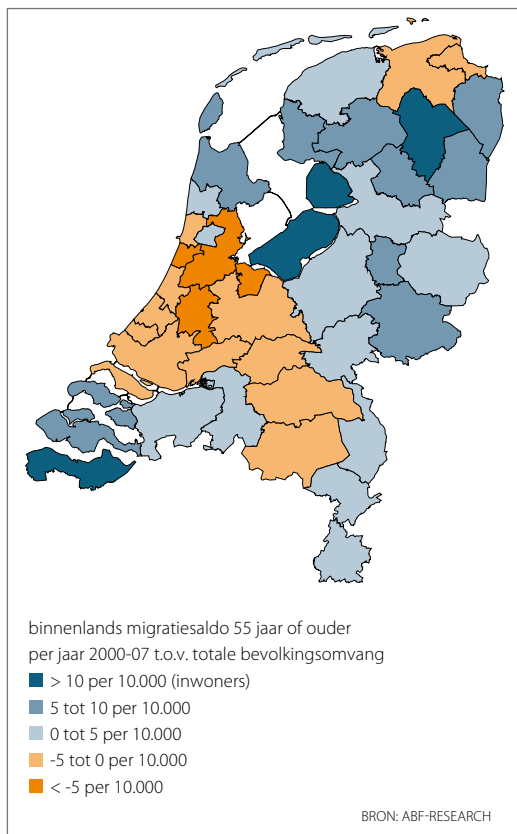
KAART 5.2 Saldo binnenlandse migratie starters
2000-2007KAART 5.3 Saldo binnenlandse migratie gezinnen
2000-2007

Als ouderen verhuizen is dat nauwelijks omwille van werk, maar vooral vanwege gezondheid, woongemak of het wegvallen van de partner.

Ouderen verhuizen bovendien relatief vaak binnen de gemeente waar zij al wonen en nemen dan ook slechts een bescheiden plaats in de binnenlandse migratie in. De leeftijdscategorie van 55 jaar of ouder maakt een kwart van de Nederlandse bevolking uit, maar is goed voor slechts 10% van de binnenlandse migratie. Per jaar verhuizen gemiddeld slechts 63.000 ouderen naar een andere gemeente.

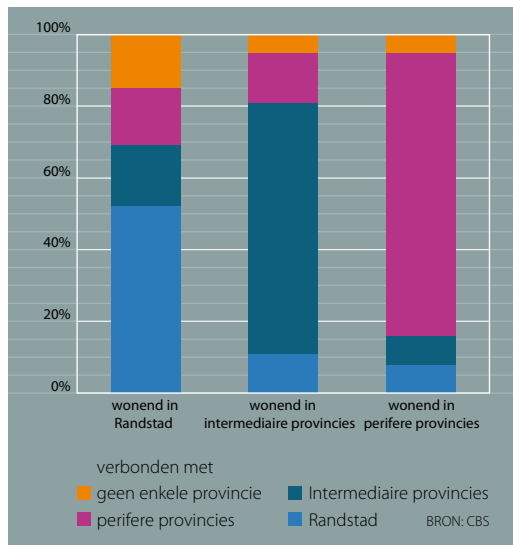
Ouderen vertonen praktisch hetzelfde binnenlandse migratiepatroon als starters en gezinnen. Ook in de leeftijdscategorie van 55 jaar of ouder is een trek vanuit de stedelijke regio's naar landelijke regio's zichtbaar. Zij verlaten per saldo niet alleen de Randstad, maar ook het Groene Hart en Oost-Brabant en vestigen zich in de rest van het land. Daarbij mogen zowel regio's in de zone van sterke groei, als perifere regio's zich in de belangstelling van ouderen verheugen. Met name Flevoland, een groot deel van Noord-Nederland, Salland, de Achterhoek en Zeeland blijken voor ouderen aantrekkelijk te zijn als woongebied [KAART 5.4].

KAART 5.4 Saldo binnenlandse migratie ouderen
2000-2007

In dit binnenlandse migratiepatroon komen de regionale verschillen tot uiting in de mate waarin ouderen zich verbonden voelen met hun woonprovincie enerzijds en in de mening die ouderen over de verschillende provincies hebben als potentiële woonplaats anderzijds. In alle provincies is de verbondenheid van ouderen met hun woonprovincie sterker dan de verbondenheid die zij voelen met andere provincies. In de Randstad zijn de verbondenheid met de eigen provincie, en ook de tevredenheid, echter minder dan in de andere provincies [FIGUUR 5.2]. Ouderen in de Randstad zijn bovendien relatief 'footloose'. Zij voelen zich vaker dan ouderen elders in Nederland met geen enkele

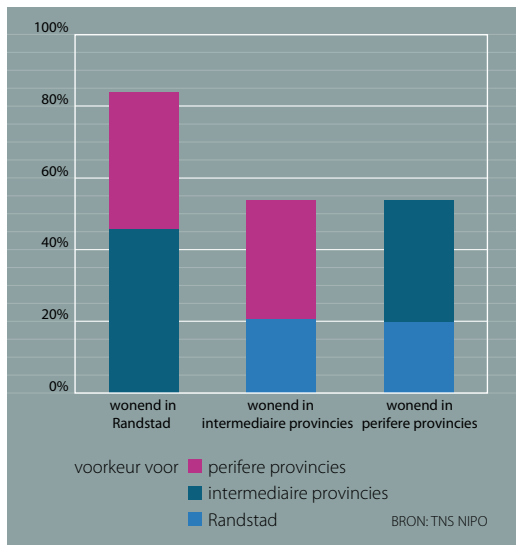
FIGUUR 5.2 Verbondenheid van ouderen met
provincies in Nederland

provincie verbonden, ook niet met de provincie waar zij wonen. Toch is in de Randstad de verhuisceneidheid van ouderen niet groter dan de verhuisceneidheid in andere delen van het land. Slechts een op de acht ouderen wil binnen tien jaar verhuizen.

Als de intentie om te verhuizen wel aanwezig is, gaat de voorkeur in het gehele land uit naar de provincie waar de oudere al woont. Er doen zich wel grote regionale verschillen voor in de visie van ouderen op de andere dan de eigen provincie. Oftewel, de provincies waar ouderen zich, buiten de woonprovincie, graag zouden vestigen en de redenen om daarheen te verhuizen variëren met de provincie waar de ouderen wonen [FIGUUR 5.3]. Ouderen uit de Randstad hebben een uitgesproken voorkeur voor Gelderland, ouderen uit de intermediaire provincies zouden zich het liefst in Drenthe en Limburg vestigen en ouderen uit de perifere provincies in Noord-Brabant en Overijssel. Vanuit andere delen van het land hebben Groningen, Friesland, Noord-Holland en Zuid-Holland een zeer beperkte aantrekkingskracht op ouderen.

FIGUUR 5.3 Voorkeur van ouderen voor vestiging in Nederlandse provincies

Rond 40% van de ouderen wijst vestiging in deze provincies af.

Van de provincies die te maken hebben met demografische krimp, Groningen, Limburg en Zeeland, mag dus alleen Limburg zich verheugen in de belangstelling van ouderen uit andere delen van het land. De Randstad is alleen in trek bij ouderen die er al wonen. Zij voelen zich aangetrokken tot het grote aanbod van voorzieningen en de uitgebreide mogelijkheden voor recreatie en waarderen ook de

Oudere inwoners van de Randstad hebben juist geen voorkeur voor de andere provincies, omdat deze naar hun mening te ver weg zijn gelegen

FIGUUR 5.4 Redenen van ouderen om wel of juist niet naar een provincie te verhuizen

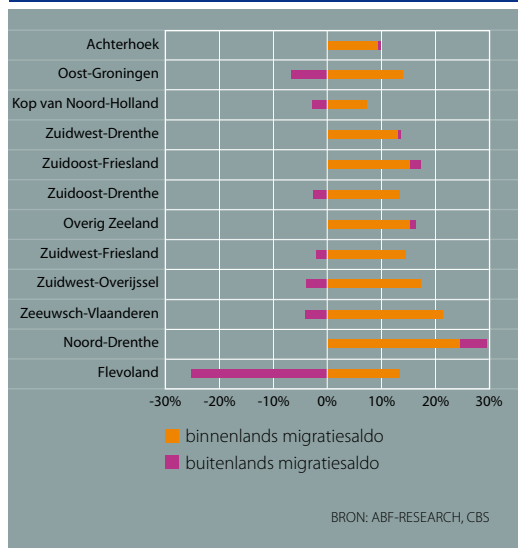
zone	voor	tegen
Randstad	voorzieningen mentaliteit	drukke en criminaliteit mentaliteit
Intermediaire provincies	centrale ligging rust en natuur	te ver van de Randstad
Perifere provincies	sfeer rust en natuur lagere woningprijs	te ver van de Randstad

BRON: TNS NIPO

mentaliteit [FIGUUR 5.4]. Door ouderen uit andere delen van het land zijn die mentaliteit, de drukte en de criminaliteit van de Randstad juist redenen om zich er niet te vestigen. De andere provincies zijn aantrekkelijk door de rust en de natuur en voor een deel ook door hun centrale ligging in het land. Oudere inwoners van de Randstad hebben juist geen voorkeur voor deze provincies, omdat deze naar hun mening te ver weg zijn gelegen.

Op hoge leeftijd neemt de 'beweeglijkheid' van ouderen toe. Hoogbejaarden zijn weliswaar minder tot verhuizen geneigd dan jongere ouderen, maar worden daar door hun gezondheid wel meer toe gedwongen. Tot verhuizing geneigde hoogbejaarden zoeken ook op relatief korte termijn een andere woning. Oftewel, hoogbejaarden hebben een concretere neiging tot verhuizen dan jongere ouderen. Daarnaast treedt ook een verandering op in het migratiepatroon. De categorie van 75 jaar of ouder richt zich noodgedwongen meer dan de jongere ouderen op voorzieningen en keert daarom het landelijk gebied de rug toe. Een aantal regio's in de

FIGUUR 5.5 Migratiesaldo ouderen t.o.v. autonome groei ouderen in voor ouderen aantrekkelijke regio's 2000-2007

Randstad, zoals Utrecht, het Gooi, Leiden en Bollenstreek en het Groene Hart, vertoont voor deze leeftijdscategorie dan ook een vestigingsoverschot, de zeer landelijke regio's langs de noordkust juist een vertrekoverschot.

Vergrijzing als remedie tegen de krimp?

Ondanks de beperkte 'beweeglijkheid' van ouderen hebben zij in een aantal regio's toch een fors aandeel in de binnenlandse migratie. Zo maken ouderen 15% uit van het binnenlands migratiesaldo in Zeeland, Drenthe en Zuidelijk Friesland. In de regio's waar ouderen zich graag vestigen, is het vestigingsoverschot van ouderen dan ook een belangrijke factor in de vergrijzing. In deze regio's staan tegenover iedere honderd al in de regio woonachtige personen die jaarlijks tot de leeftijdscategorie van 55 jaar of ouder toetreden, per saldo vijftien ouderen of meer die zich van elders in het land in deze regio's vestigen (FIGUUR 5.5). Noord-Drenthe spant de kroon. Hier maakt het vestigingsoverschot 25% uit van de autonome vergrijzing.

De binnenlandse migratie door ouderen zou in de komende jaren van belang kunnen zijn voor regio's die te maken hebben met demografische krimp. In de eerste plaats zal de vergrijzing naar verwachting leiden tot een toename van het aantal ouderen dat binnen Nederland migreert. Terwijl in 2007 2,4 miljoen personen 65 jaar of ouder waren, zal de omvang van deze groep in 2020 waarschijnlijk 3,3 miljoen personen bedragen en zelfs circa 4,5 miljoen in 2040. In de afgelopen jaren verhuisden per jaar gemiddeld ruim 33.000 personen uit deze leeftijdscategorie naar een andere gemeente. Als de 'beweeglijkheid' van deze ouderen zich op het huidige peil handhaaft, is over tien jaar sprake van een jaarlijkse verhuisstroom van ruim 48.000 personen van 65 jaar of ouder en zal deze stroom over dertig jaar zijn aangezwollen tot circa 65.000 personen. Daarmee neemt het aandeel van deze leeftijdscategorie in de binnenlandse migratie weliswaar toe, van ruim 5% in 2007 tot ruim 8% in 2020 en circa 10% in 2040, maar blijft dit aandeel beperkt.

In de tweede plaats zouden verschillen in de regionale ontwikkeling van de woningprijs wellicht het binnenlandse migratiepatroon van ouderen kunnen beïnvloeden. Een lage prijs maakt een product of dienst voor de consument aantrekkelijk ten opzichte van een product of dienst met een hogere prijs en dat is ook voor woningen het geval (ZIE BOX ECONOMISCH EVENWICHT). Bovendien is de woningprijs voor ouderen een relatief belangrijke factor bij de keuze van de woonplaats. De hoogte van de lonen en de bereikbaarheid van werkgelegenheid spelen voor hen, anders dan voor de werkzame bevolking, geen rol meer bij de keuze van de woonplaats. De arbeidsparticipatie is, ondanks de stijging van de afgelopen jaren en de in het vooruitzicht gestelde verhoging van de AOW-leeftijd, onder ouderen immers veel geringer dan onder jongere leeftijdscategorieën.

De gemiddelde woningprijs reageert bovendien in zeer sterke mate op stijging of daling van de vraag naar woningen, doordat het woningaanbod zich

BOX Economisch evenwicht

Al vroeg in de geschiedenis van de economische wetenschap is het concept van het algemene evenwicht op het toneel verschenen. Adam Smith observeerde in zijn 'The Wealth of Nations' reeds dat allerlei markten tenderen naar evenwicht omdat de prijzen of de hoeveelheden zich altijd zo aanpassen dat vraag en aanbod in evenwicht zijn. Een hoge prijs lokt meer aanbod en minder vraag uit wat de prijs weer drukt etc.

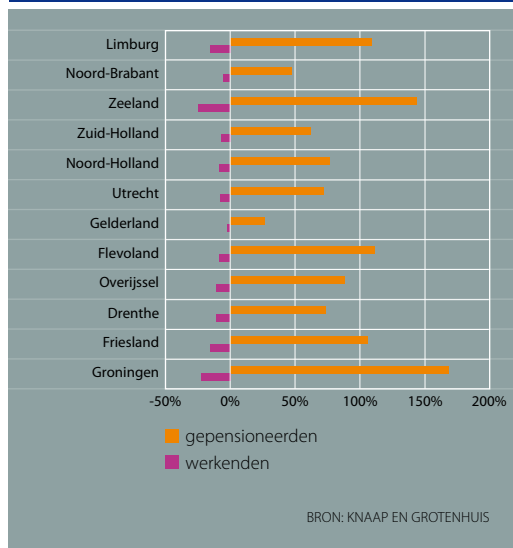
Er zijn natuurlijk allerlei redenen waarom markten niet altijd volledig werken en evenwicht slechts met vertraging tot stand komt. Als het niet makkelijk is om snel nieuw aanbod te creëren, kan een vraagoverschot redelijk lang standhouden. Dit kan vervolgens langdurig tot opwaartse prijsdruk leiden. Andersom kan een terugval van de vraag tot een langdurig aanbodoverschot leiden als het aanbod niet gemakkelijk terug te brengen is. De aanpassing loopt dan in eerste instantie via de prijzen.

Een voorbeeld van een markt waar de hoeveelheden zich slechts langzaam aanpassen is de woningmarkt. Huizen zijn immers niet mobiel, kunnen niet snel bijgebouwd worden vanwege ruimtelijke overwegingen en omdat het een zeer duurzaam consumptiegoed is kan het aanbod slechts teruggeschoefd worden door sloop. De aanpassing moet dus vooral van de prijs komen. De vraag is echter iets mobieler dan het aanbod. Bij een prijsdaling kan de vraag vrij snel weer toenemen.

Als gevolg van demografische krimp kan regionaal een aanbodoverschot van woningen ontstaan en vrij snel tot een forse prijsdaling leiden. In tweede instantie zal de lagere prijs nieuwe vraag uitlokken, waardoor er een nieuw evenwicht ontstaat.

slechts met grote vertraging kan aanpassen aan de ontwikkeling van de vraag. Het duurt bij een stijgende vraag immers lang voordat extra woningen zijn bijgebouwd en de schaarste aan woningen is opgeheven. Tot het zover is, uit deze schaarste zich in een sterke stijging van de gemiddelde woningprijs. Naast de verruiming van de mogelijkheden voor het financieren van een woning waren de groei van het aantal inwoners en huishoudens in de afgelopen jaren belangrijke factoren achter de sterke stijging van de gemiddelde woningprijs in ons land.

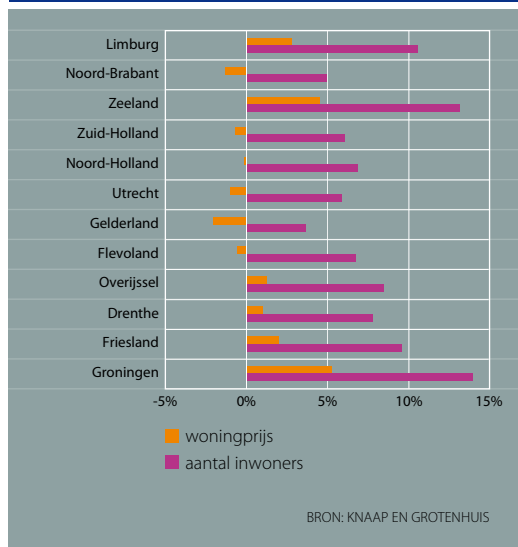
FIGUUR 5.6 Modelmatige prognose ontwikkeling inwonertal per provincie 2006-2040

Omgekeerd kan een woning bij een dalende vraag niet op korte termijn uit de markt worden genomen. Sloop is voor de particuliere woningeigenaar niet aan de orde omdat deze met de sloop van zijn woning een groot deel van zijn vermogen zou vernietigen. Het aanbod van woningen is daardoor veel groter dan de vraag en dat uit zich in regio's die te maken hebben met afname van de bevolkingsomvang in een zeer sterke daling van de gemiddelde woningprijs en in een forse leegstand van woningen.

In regio's waar de demografische ontwikkeling in de afgelopen decennia achterbleef bij het landelijk gemiddelde is de gemiddelde woningprijs veel minder sterk gestegen dan in de kern- en deconcentratieregio's [KAART 7.6]. Daarom zouden deze regio's als woonplaats aantrekkelijk moeten zijn voor ouderen. Op grond van de gemiddelde woningwaarde zou het aantal ouderen in de komende decennia dan ook het sterkst toe moeten nemen in de provincies Groningen, Zeeland, Friesland en Limburg [FIGUUR 5.6]. Deze migratie door ouderen zou de daling van de bevolkingsomvang in deze provincies beperken en

FIGUUR 5.7 Prognose mutatie aantal inwoners en woningprijs per provincie 2006-2040

hier kunnen leiden tot een toename van de vraag naar woningen. Daardoor kunnen deze provincies waarschijnlijk een sterkere stijging van de gemiddelde woningprijs tegemoet zien dan landelijk het geval is [FIGUUR 5.7]. Als deze – modelmatige – veronderstellingen bewaarheid worden, kunnen vooral Groningen, Zeeland, Limburg en Friesland in de komende decennia een sterke stijging van de gemiddelde woningprijs tegemoet zien. In praktijk geven ouderen echter aan dat de woningprijs alleen een rol speelt bij de keuze van de woonplaats nadat is voldaan aan de andere eisen die de verhuizer aan zijn nieuwe woning stelt. Daarbij speelt vooral de mate waarin een woning geschikt is voor de levensfase van de oudere een rol. Een lage woningprijs beweegt de overgrote meerderheid van de ouderen niet om te verhuizen naar een regio die niet hun voorkeur heeft. Vier op de vijf ouderen wil niet verhuizen of geeft aan de prijs van woningen in provincies die niet hun voorkeur hebben om te wonen niet in betrekking te nemen bij het bepalen van hun woonplaats. Hooguit 20% van de ouderen lijkt enigszins gevoelig te zijn voor het woningprijspeil in

andere regio's. Voor velen van hen zou het prijsverschil met de huidige woning dan wel zeer fors moeten zijn, dat wil zeggen 25% of meer.

Conclusie

De 'beweeglijkheid' van de Nederlander varieert met de levensfase waarin hij zich bevindt. Vooral jongvolwassenen en starters op de arbeidsmarkt verhuizen veel. Ouderen zijn echter zeer honkvast en nemen dan ook maar een klein deel van het totaal aan binnenlandse verhuizingen voor hun rekening. Toch wordt wel gedacht dat binnenlandse migratie door ouderen een rol kan spelen bij het beperken van de demografische krimp in een aantal regio's. De gemiddelde woningprijs zal er waarschijnlijk sterk gaan afnemen en bovendien beschikken deze gebieden doorgaans over een aangenaam woon- en leefklimaat. De woningprijs en het woon- en leefklimaat zijn voor ouderen een belangrijke factor bij de keuze van hun woonplaats, maar bereikbaarheid van werkgelegenheid speelt voor hen geen rol meer. Bovendien zal het aandeel van ouderen in de binnenlandse migratie door de vergrijzing de komende jaren waarschijnlijk toenemen.

In de praktijk verleidt een lage woningprijs ouderen er echter niet toe om te gaan wonen in een regio die niet hun voorkeur heeft. Om invloed te hebben, zou de woningprijs bovendien met tientallen procenten moeten dalen. Grootschalige migratie van ouderen naar krimpregio's ligt daarom niet in de lijn der verwachting. Vergrijzing zal de krimp niet pareren.

Grootschalige migratie van ouderen naar krimpregio's ligt niet in de lijn der verwachting

Krimp en voor

VI

zieningen

De afname van de bevolkingsomvang leidt ertoe dat de vraag naar allerlei goederen en diensten kleiner wordt. Het aantal consumenten neemt immers af en dat ondergraft het draagvlak voor commerciële voorzieningen, zoals winkels, maar beïnvloedt ook de dienstverlening vanuit de collectieve middelen, zoals scholen en theaters. Andere factoren dan de demografische ontwikkeling zijn echter minstens zo belangrijk voor de ontwikkeling van het voorzieningenaanbod.

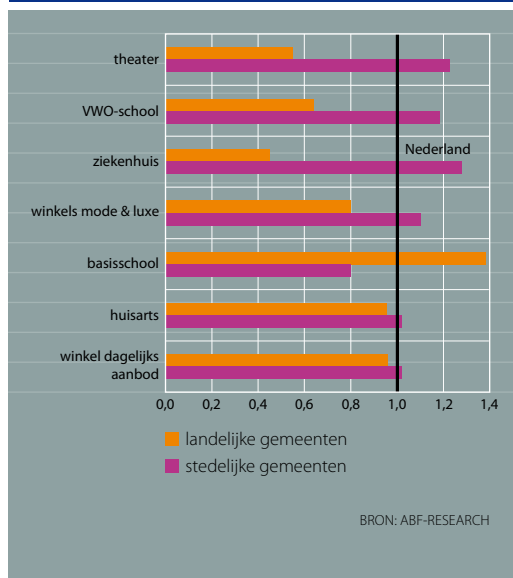
Afkalvend draagvlak

In de afgelopen decennia hebben de toename van de bevolkingsomvang en de welvaart, en de inrichting van de verzorgingsstaat, geleid tot een aanbod van voorzieningen dat ons land qua woon- en leefklimaat tot de koplopers in de wereld doet behoren. Een fijnmazig netwerk van winkels, scholen, gezondheidscentra, banken en andere dienstverleners voorziet in de vraag naar goederen en diensten in ons land [ZIE BOX DRAAGVLAK VOOR VOORZIENINGEN]. Als gevolg daarvan zijn consumptiegoederen, medische zorg, onderwijs en vermaak voor een groot deel van de bevolking doorgaans op een steenworp afstand beschikbaar. Het verschil tussen dagelijks en niet-dagelijks benodigde voorzieningen en tussen dicht-bevolkte, stedelijke regio's en het landelijk gebied is echter groot.

De spreiding over het land van voorzieningen voor dagelijkse behoeften komt sterk overeen met de bevolkingsspreiding. Oftewel, ten opzichte van de bevolkingsomvang is het aantal winkels voor eerste levensbehoeften en huisartsen in praktisch het gehele land gelijk [FIGUUR 6.1]. Alleen in zeer kleine kernen – met minder dan duizend inwoners – blijft het aanbod van deze basisvoorzieningen beduidend achter. Alleen het aanbod van basisonderwijs bevindt zich hier op het zelfde niveau als in de rest van het land. Voorzieningen waarvan minder vaak gebruik hoeft te worden gemaakt, hebben een grotere afzetmarkt nodig en zijn daarom vooral in grote bevolkingsconcentraties te vinden. Het aanbod van centrumvoorzieningen per inwoner is in steden dan ook veel groter dan in het landelijk gebied. Dat geldt zowel voor commerciële voorzieningen, die onderling concurreren, als voor voorzieningen die door de overheid worden aangeboden.

Ten opzichte van het aantal inwoners is het aanbod van centrumvoorzieningen, zoals winkels in mode en luxeartikelen, gespecialiseerde medische zorg, middelbaar en hoger onderwijs en vermaak, in het landelijk gebied dan ook veel kleiner dan in de steden.

FIGUUR 6.1 Aantal voorzieningen per inwoner (Nederland = 1)

Belangrijker is echter dat de consument in landelijke regio's een veel grotere afstand moet overbruggen om gebruik te kunnen maken van een centrumvoorziening dan de consument in stedelijk gebied. Daardoor zijn de gevolgen van sluiting van een voorziening, zoals een supermarkt of basisschool, in het landelijk gebied veel ingrijpende dan in de stad. Een stedeling beschikt in zo'n geval op korte afstand over een alternatief, een inwoner van een kleine kern in het landelijk gebied moet zich dan doorgaans richten op een andere, op afstand gelegen, kern.

Dankzij de sterke toename van het autobezit sinds de jaren zestig zijn stedelijke voorzieningen ook voor inwoners van het landelijk gebied toch goed bereikbaar. De groei van de mobiliteit leidde er anderzijds ook toe dat de binding van de consument aan het lokale aanbod van basisvoorzieningen minder werd, zowel in de stad als in het landelijk gebied. Consumenten oriënteren zich voor de wekelijkse boodschappen, het uitgaan op zaterdagavond of de school voor de kinderen al lang niet meer alleen

box Draagvlak voor voorzieningen

Onder voorzieningen worden hier de plaatsen verstaan waar consumenten hun behoeften aan goederen en diensten kunnen bevredigen. Niet alle (economische) activiteiten zijn een voorziening en niet voor alle behoeften is een voorziening nodig. Een staalfabriek vormt weliswaar een belangrijke schakel in de productie van huishoudelijke apparaten, maar is niet de plaats waar de consument deze kan kopen. Een internetwinkel voor muziek en films voorziet wel in een behoefte, maar heeft alleen een virtuele vestigingsplaats.

Om van een voorziening gebruik te kunnen maken, moet een consument moeite doen. Hij moet niet alleen de aanschafprijs voor het product of de dienst betalen, maar ook de afstand tussen zijn woning en de winkel, het zorgcentrum of het theater overbruggen. Naarmate deze afstand groter is, zijn de 'kosten van verkrijging' voor de consument hoger en als deze kosten hem te hoog worden, ziet hij af van het gebruik van de voorziening.

Voor behoeften waarin dagelijks moet kunnen worden voorzien, zoals voedsel, basisonderwijs en eerstelijns medische zorg, zijn de kosten van verkrijging in verhouding tot de verkoopprijs zeer hoog. De voorziening moet immers vrijwel dagelijks worden bezocht. Daarom dienen deze voorzieningen, zoals een supermarkt of gezondheidscentrum, dichtbij de consument gevestigd te zijn. Voor producten en diensten die niet-dagelijks aangeschaft hoeven te worden, zoals kleding, apparaten of gespecialiseerde medische zorg, zijn de kosten van verkrijging ten opzichte van de verkoopprijs lager. De consument is daarom bereid hiervoor een grotere afstand te overbruggen.

Op zijn beurt kent de aanbieder van een product of dienst een minimale afzet. De mogelijkheid om producten of diensten aan te bieden wordt daarom bepaald door het aantal consumenten dat bereid is de afstand tot de voorziening te overbruggen. Een voorziening in dagelijkse behoeften heeft minder consumenten nodig om zijn minimaal vereiste afzet te halen dan een aanbieder van producten of diensten die slechts eenmaal per jaar worden aangeschaft. Als het aantal consumenten echter te gering is, wordt de minimaal vereiste afzet niet gehaald en zal de aanbieder zijn activiteiten staken. Oftewel, het draagvlak voor de voorziening ontbreekt. Een consument kan dan ook alleen 'ver van de bewoonde wereld' wonen als hij het aantal bezoeken van dagelijkse voorzieningen kan beperken, door bijvoorbeeld in een supermarkt en gros in te kopen en de aankopen thuis op te slaan.

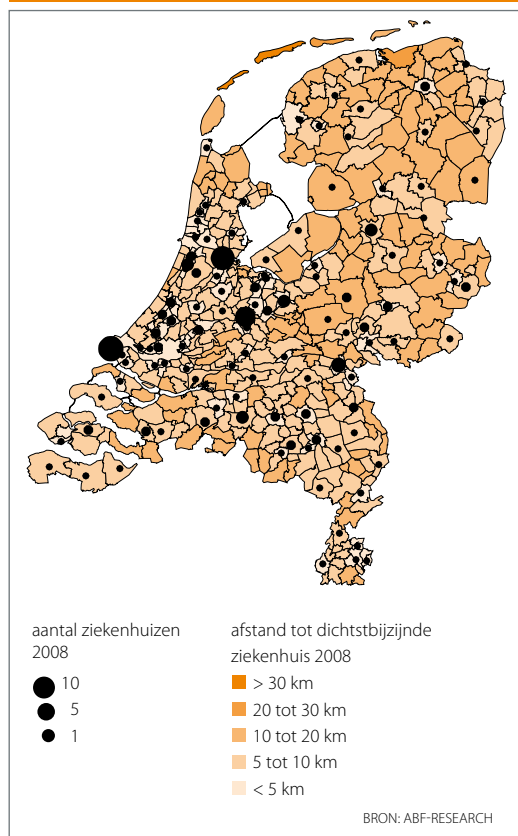
Het voor een voorziening benodigde draagvlak is groter naarmate consumenten meer geconcentreerd wonen en de afstand tussen aanbieder en consumenten gemakkelijker kan worden overbrugd. Dat is in (grote) steden het geval. Steden zijn concentraties van koopkracht en bovendien vaak knooppunten van verkeersstromen. Ze zijn daardoor goed bereikbaar voor consumenten uit het ommeland. Winkels, scholen en culturele voorzieningen zijn daarom vooral in (grote) steden gevestigd. Deze voorzieningen bedienen niet alleen consumenten uit de stad zelf, maar ook consumenten uit de omgeving. Ze worden om die reden ook wel centrumvoorzieningen genoemd.

op de eigen buurt of kern, maar ook op het aanbod in de omgeving. Het draagvlak voor voorzieningen nam daardoor sterk af en het aanbod verschaalde.

Personen in het landelijk gebied die niet over een auto beschikken, zoals jongeren en ouderen, hebben daardoor slechts beperkt toegang tot zowel basis- als centrumvoorzieningen. Dat is vooral in het noorden en oosten van ons land het geval. Daar is sprake van een forse afstand tot voorzieningen, zoals middelbare scholen, ziekenhuizen en theaters. **[KAART 6.1].**

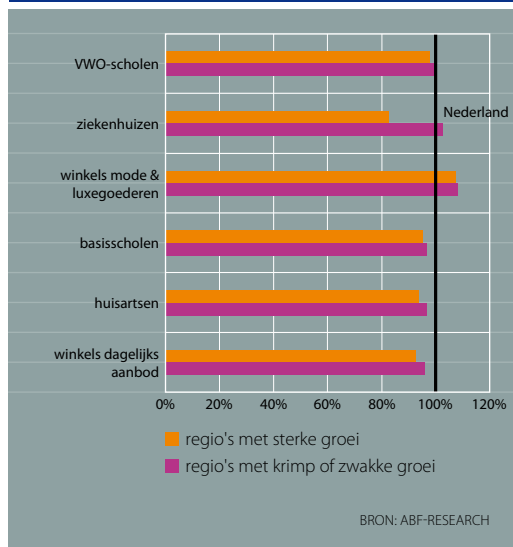
Bovendien staat voor een groot aantal voorzieningen het aanbod per inwoner onder druk. In praktisch het gehele land, zowel in stedelijke als landelijke gebieden, is sprake van schaalvergroting. Door de concurrentie tussen aanbieders neemt de winstmarge per eenheid verkocht product af. Om toch het gewenste rendement te behalen, moet de omzet door een voorziening toenemen. Oftewel, door schaalvergroting hebben voorzieningen een steeds groter draagvlak – meer consumenten – nodig. De groei van het aanbod blijft daardoor achter bij de bevolkingsgroei.

KAART 6.1 Afstand tot dichtstbijzijnde ziekenhuis 2008

Deze ontwikkeling doet zich niet alleen voor bij commerciële voorzieningen, zoals winkels in dagelijkse behoeften, maar in zeer grote mate ook bij voorzieningen die uit premies of collectieve middelen worden betaald, zoals huisartsen en basisonderwijs. Op de verschillende beleidsvelden van de overheid, zoals veiligheid, gezondheidszorg en onderwijs, bestaan weliswaar normen omtrent de bereikbaarheid van voorzieningen, maar in de praktijk is nauwelijks sprake van overheidsbeleid om in dunbevolkte gebieden voorzieningen op peil te houden. Aanrijtijden van ambulance en brandweer bevinden zich vaak boven de norm, de inzet van politie vindt vooral in de stedelijke delen van de

FIGUUR 6.2 Ontwikkeling aantal voorzieningen per inwoner 2001-2008 (2001 = 100%)

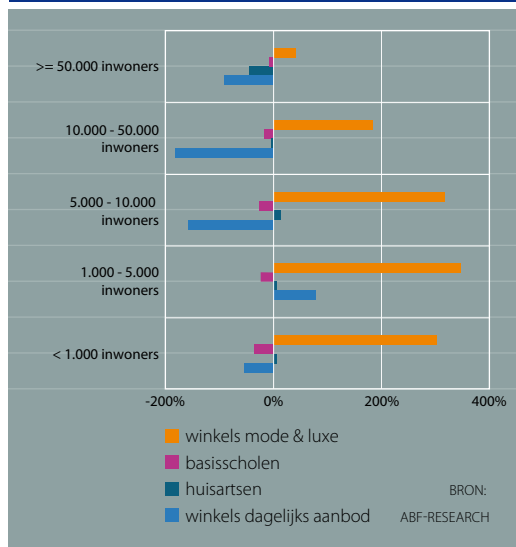

politieregio's plaats en de eerstelijnszorg in het landelijk gebied kalf t af.

Voor andere voorzieningen bieden welvaartsgroei, verandering in de vraag van de consument en economische liberalisering juist mogelijkheden voor een toename van het voorzieningenaanbod. Als consumenten meer te besteden hebben of blijf geven van een verandering in hun voorkeur voor producten en diensten, nemen de afzetmogelijkheden voor aanbieders toe. Hierdoor kan het aantal voorzieningen ten opzichte van het aantal consumenten groter worden. Hetzelfde geldt bij opheffing van de beperking of stimulering van het voorzieningenaanbod door de overheid. In de afgelopen jaren was dan ook sprake van schaalverkleining voor onder meer winkels voor mode en luxe artikelen, theaters en verloskundigen [FIGUUR 6.2].

Schaalvergroting zou naar verwachting vooral in kleine kernen en in regio's met een afnemende bevolkingsomvang tot verschraling van het aanbod van voorzieningen moeten leiden. Bij de toename

FIGUUR 6.3 Ontwikkeling aantal voorzieningen per 10.000 inwoners 2001-2008

van de minimaal benodigde omvang van de afzetmarkt wordt het draagvlak hier op den duur immers te klein om voorzieningen nog kostendekkend te kunnen aanbieden.

Er deden zich in de afgelopen jaren in de ontwikkeling van het aanbod per type voorziening echter nauwelijks verschillen voor tussen stedelijke en landelijke gemeenten en tussen grote en kleine kernen [FIGUUR 6.3]. Evenmin was sprake van samenhang tussen de regionale bevolkingsontwikkeling en de ontwikkeling van het voorzieningenaanbod. De afname van het aantal basisvoorzieningen was in grote kernen en in de regio's met een forse bevolkingsgroei zelfs sterker dan in kleine kernen en in de regio's met een geringe demografische groei of bevolkingskrimp. Aan de andere kant nam het aanbod per inwoner van enkele niet dagelijkse voorzieningen in kleine kernen en in beperkt groeiende of krimpende regio's zelfs toe [FIGUUR 6.3].

Lokale veerkracht

Het aanbod van winkels, onderwijs en zorg volgt de

Het aanbod van winkels, onderwijs en zorg volgt de ontwikkeling van de afzetmarkt dus niet in gelijke mate, of slechts met een forse vertraging

ontwikkeling van de afzetmarkt dus niet in gelijke mate, of slechts met een forse vertraging. Het aanbod blijft nog bestaan, ook al daalt de vraag onder de voor die voorziening geldende norm. Daardoor lijkt de bevolkingsontwikkeling minder invloed te hebben op het aanbod van voorzieningen per inwoner dan welvaartsgroei, verandering in consumentenvoorkeuren en economische liberalisering. Ook in deze veerkracht komen commerciële en niet-commerciële voorzieningen sterk overeen. De overheid blijft, ook bij een beperkt aantal leerlingen, zorgen voor basisonderwijs in kleine kernen.

De lokale ondernemer neemt niet alleen lange werktijden, maar in verhouding tot de omzet ook hoge kosten voor lief. Hij accepteert daardoor een relatief laag rendement en een beperkt ondernemersinkomen. Daarnaast vertaalt het aanbieden van een voorziening in een markt van beperkte omvang zich in een relatief hoge prijs van het aangeboden product. Zowel de aanbieder als de consument levert hierdoor een bijdrage aan de leefbaarheid [ZIE BOX DE SPAR].

In de strijd om de markt vindt de aanbieder een bondgenoot in de informatie- en communicatietechnologie. Bancaire producten worden al voor een groot deel op virtuele wijze verkocht en het aandeel van internet in de detailhandelsaankopen neemt snel toe. Het bestellen van goederen en diensten via internet maakt het mogelijk dat deze producten en diensten worden aangeboden zonder dat de aanbieder in een gebied is gevestigd. Oftewel, de ondernemer kan

BOX De Spar: door eendrachtig samenwerken profiteren allen regelmatig

Spar Holding b.v. is met zeshonderd winkels de grootste organisatie van kleine buurtsupermarkten in ons land. De organisatie voert de merken Spar (Wat je dichtbij haalt, is lekker ...) en Attent (Super in de buurt).

De Spar-formule richt zich op nabijheid en gemak voor de consument. Van de winkels van Spar en Attent is 60% gevestigd in kernen van vierduizend inwoners of minder en 40% in stedelijke gebieden. Doorgaans is de winkelier een lokale franchisenemer. De formule sluit aan bij de beperkte omvang van het verzorgingsgebied van de winkels. Het assortiment is beperkt van omvang. Naast het eigen Spar-merk staat het aanbod van vers brood en verse aardappelen, groenten en fruit centraal.

Bovendien voert de lokale ondernemer een op de lokale markt toegesneden palet aan producten en diensten. Voorbeelden hiervan zijn een groot aandeel C-merken in kernen met een beperkte koopkracht, een bestelservice voor boodschappen en een stomerij. Door de schaal waarop de Spar en Attent hun producten en diensten aanbieden, zijn zij doorgaans wel wat duurder dan andere supermarkten. Een zeer sterk aspect de bedrijfsvoering van de Spar-organisatie is de bevoorrading van winkeliers met kleine verpakkingen. Een winkelier kan zelfs artikelen per stuk bestellen. Ondanks de geringe vraag in kleine kernen en stadsbuurten kan de

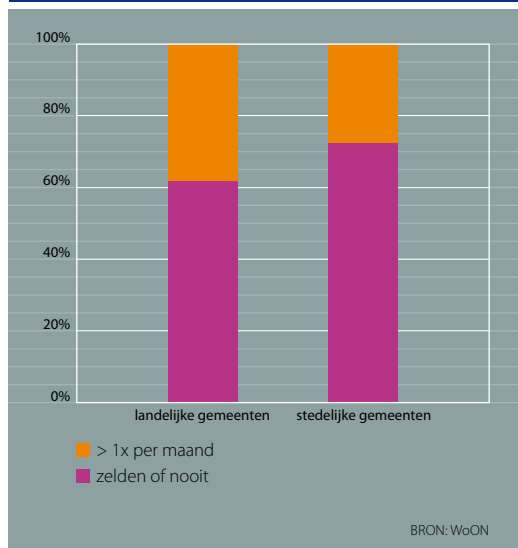
consument daardoor toch beschikken over de producten die hij wenst.

Toch is het aandeel van de consumenten dat de Spar en Attent als hun voornaamste supermarkt noemt gering en dat bevestigt de afgenomen binding van consumenten, in het algemeen en in kleine kernen in het bijzonder. Een relatief groot aandeel van de klanten van de Spar en Attent is 55 jaar of ouder. Dit duidt erop dat de buurtsupermarkt in het bijzonder voor ouderen, die vaak minder mobiel zijn dan de jongere generaties, een belangrijke bijdrage leveren aan de leefbaarheid, zowel in het landelijk gebied als in stedelijke buurten. De buurtwinkel vormt vaak de spil in een netwerk van lokaal georiënteerde ondernemingen en activiteiten, zoals het buurthuis, verenigingsleven en de lokale bank en is in grote mate de drager van de sociale cohesie in de lokale gemeenschap. Het vertrouwen tussen ondernemer en klant is daardoor groot. In Bleskensgraaf kon enkele jaren geleden het voltallige personeel van de Spar deelnemen aan een bedrijfsuitje doordat anderen uit de lokale gemeenschap een dag lang in de supermarkt bedienden. Tot slot vervult de buurtsupermarkt ook op de lokale arbeidsmarkt een belangrijke rol. Naast de ondernemer zijn ook de werknemers – parttimers, ouderen en scholieren – vaak uit de kern zelf afkomstig.

met informatietechnologie zijn verzorgingsgebied vergroten. Het zijn dan ook niet alleen internetwinkels, maar ook de reguliere detailhandel en dienstverlenende bedrijven die zich bedienen van dit verkoopkanaal. Internet vervult daarmee de rol die postorderbedrijven voorheen hadden. De daadwerkelijke levering van producten aan de consument – de fysieke distributie – vindt voornamelijk plaats door post- en koeriersbedrijven, waardoor deze levering moet worden ingepast in nationale of regionale routeschema's. Ook hier kan de lokale ondernemer zich onderscheiden, door met behulp van een bezorgservice in zijn verzorgingsgebied zelf als distributeur op te treden. Mogelijk heeft deze innovatie in de bedrijfsvoering er toe geleid dat in kernen van duizend tot vijfduizend inwoners het aantal winkels voor dagelijkse benodigdheden in de afgelopen jaren is toegenomen.

Het voorzieningenniveau in regio's met een beperkte of krimpende afzetmarkt neemt daardoor niet zozeer af, maar wordt op andere leest geschoeid. De sluiting van voorzieningen in het landelijk gebied is dan ook vooral van belang als uiting van de teloorgang van de lokale gemeenschap. De gemeenschapszin is in het landelijke gebied weliswaar nog altijd sterker dan in de steden, maar de individualisering is ook in het landelijk gebied ver voortgeschreden **[FIGUUR 6.4]**. Met de laatste basisvoorziening in het dorp – de buurtsupermarkt, de huisarts, het bankkantoor, de sportclub of de basisschool – verdwijnt ook de laatste plek voor 'toevallige ontmoetingen'. Het dorps huis blijft dan nog als enige voorziening over en de inwoner van het landelijk gebied is voor contact in zijn directe omgeving aangewezen op zijn eigen initiatief.

FIGUUR 6.4 Frequentie deelname aan verenigingsleven 2006

Door eigen initiatief van burgers kan in kleine kernen en bij een afnemende bevolkingsomvang de leefbaarheid behouden blijven [ZIE BOX DORPSVISIE LUYCKSGESTEL]. Hetzelfde geldt voor stedelijke gebieden die te maken hebben met demografische krimp. Gemeenschapszin is de drager onder voorzieningen en leefbaarheid. Burgers kunnen er zelf voor zorgen dat voorzieningen die voorheen door instituties – overheid en bedrijfsleven – werden georganiseerd, voor hen bereikbaar blijven. Dergelijke initiatieven kunnen een breed palet aan voorzieningen bestrijken, zoals woningbouw voor lokale starters, verbetering en onderhoud van sportaccommodaties, bouw en exploitatie van een dorps huis, het verstrekken van zorg uit WMO-gelden, een taxidienst naar de supermarkt en een boodschappendienst.

De (lokale) overheid stelt daarbij weliswaar vele – wettelijke – eisen, maar schept ook, met het lokale bedrijfsleven de – financiële en organisatorische – voorwaarden die burgerinitiatieven mogelijk maken. De gemeente vraagt van de burgers in een kleine kern om zich te verenigen in een dorpsraad. Deze

raad, die representatief voor de lokale bevolking moet zijn en niet gebonden mag zijn aan politieke belangen, inventariseert aan welke initiatieven in de lokale gemeenschap behoefte is. De uitvoering van zo'n initiatief gebeurt door een vereniging of stichting, die op de gebruikelijke wijze wordt gecontroleerd. De lokale overheid kan een deel van haar budget ter beschikking stellen aan deze rechtspersoon, burgers en bedrijfsleven kunnen hun arbeidskracht en organisatietalent inzetten.

Van vergrijzen naar verzilveren

Naast de schaalvergroting in het aanbod en de stagnatie van de bevolkingsontwikkeling is ook de vergrijzing van invloed op het draagvlak voor voorzieningen. Ouderen hebben als consument een ander profiel dan jongeren. Vergrijzing van de regionale bevolking beïnvloedt daardoor de vraag naar goederen en diensten in die regio. Dit is des te sterker het geval als ouderen zich als reactie op de daling van de woningprijzen op krimpregio's zouden gaan richten (zie hoofdstuk 5).

Vergrijzing zal in ons land waarschijnlijk leiden tot een toename van het beschikbare inkomen. Oudere werknemers verdienen in Nederland vaak meer doordat de lonen sterk op anciënniteit zijn gebaseerd. Daarnaast beschikt een groot deel van de ouderen die niet meer werken over een goed pensioen. Weliswaar daalt hun bruto-inkomen ten opzichte van hun laatst verdiende loon, maar door de lage belasting- en premiedruk is hun vrij besteedbaar inkomen vaak relatief hoog. De hypotheek is meestal al afgelost en de kinderen zijn het huis uit. Bovendien is er veelal vermogen opgebouwd. Daarnaast wordt de consumptieve vraag in de vergrijzende samenleving opgestuwd door krapte op de arbeidsmarkt. Deze leidt tot hogere lonen. Schattingen van het effect van de verandering van de demografische structuur op de consumptie lopen op tot +19% in 2020. Deze consumptietoename, die uitsluitend het effect is van de verandering in de demografische structuur, staat nog los van de consumptie-

BOX Dorpsvisie Luycksgestel

Bergeijk is een van de gemeenten die burgerinitiatief stimuleren. De dorpsvisie voor Luycksgestel is een voorbeeld van zo'n burgerinitiatief. Deze dorpsvisie is na overleg en in samenwerking met de inwoners van Luycksgestel opgesteld door de dorpsraad. In de dorpsvisie presenteert Luycksgestel aan de gemeente Bergeijk welke huidige voorzieningen er behouden dienen te blijven en welke voorzieningen van vroeger dienen terug te keren. Hiervoor wordt aan de gemeente de benodigde financiering gevraagd. Daarnaast heeft de gemeente een ondersteunende en controlerende rol. Zij toetst de voorgestelde initiatieven aan wettelijke kaders, maar heeft geen invloed op de inhoud van de voorgestelde projecten.

Om de leefbaarheid in Luycksgestel te behouden en de sociale cohesie te versterken, pleit de dorpsraad er voor om voorzieningen, zoals onderwijs, recreatie, serviceverlening, ontmoeting en kinderopvang, te huisvesten in een multifunctionele accommodatie. Op deze manier kunnen zorgactiviteiten, welzijnsactiviteiten en culturele activiteiten samenkomen.

Voor wat betreft de zorgactiviteiten zal de nadruk steeds meer komen te liggen op mantelzorg. Particulieren zorgen voor de ouderen in de woongemeenschap door het opzetten van een boodschappendienst, vervoersdienst en klusdienst. Ook wel 'nabuurchap' genoemd. Op deze manier kunnen ouderen langer in hun eigen woning verblijven en wordt aan hen zorg verleend door personen die zij goed kennen vanuit het dorp. Door de vergrijzing verwacht ook Luycksgestel een grotere behoefte aan aangepaste woningen (nultredenwoningen). Door deze zorgwoningen rondom de zorgcomplexen te concentreren kan beter in de behoefte aan zorg worden voorzien. Ook door de interactie tussen ouderen en jongeren in het dorp te verbeteren kan het concept van 'naar elkaar omkijken en voor elkaar zorgen' tot stand komen. Door een overkapte hangplek voor oude-

ren te maken (uiteraard dient deze toegankelijk te zijn voor rollators) naast de speeltoestellen van de jongeren kunnen de ouderen tevens een oogje in het zeil houden.

Om het voorzieningenniveau voor de toekomst te kunnen handhaven en om niet in een geheel vergrijsd dorp te veranderen, streeft de dorpsraad er naar om starterswoningen te bouwen om jongeren aan te trekken. Naast aantrekkelijke woningen zijn verenigingen vaak trekpleisters voor jongeren om terug te komen naar het dorp. Zij zijn immers al sinds jongs af aan betrokken bij een voetbal-, tennisvereniging of iets dergelijks en hebben daar waardevolle contacten opgebouwd wat hen aan het dorp bindt. Met een blik op de toekomst gericht is concentratie van diverse verenigingen van belang. Door deze op een plek samen te brengen en te accommoderen worden vraag en aanbod van sport op elkaar afgestemd en dit werkt uiteraard kostenbesparend.

De afstand tot verschillende centrumvoorzieningen is ook in Luycksgestel een knelpunt. Er wordt gekeken naar de wijze waarop de buurtbus ingezet kan worden naar de omringende kernen die wel goede lijndiensten hebben om ziekenhuis, winkels, bioscoop te bereiken. Om vraag en aanbod van diensten en voorzieningen op elkaar af te stemmen, is de ontwikkeling van een (virtueel) dorpservicepunt van belang. Hier kunnen inwoners met al hun vragen terecht. Daarnaast wordt er grensoverschrijdend nagedacht om bepaalde belangrijke diensten, zoals de brandweer, in samenwerking met België te organiseren.

Bovengenoemd burgerinitiatief toont aan dat inwoners van de kleine kernen zich wel degelijk bewust zijn van de gevolgen van een krimpende bevolking en nu al anticiperen op de toekomst. Voor de kleine kernen in de grensregio's zou grensoverschrijdende samenwerking misschien wel een uitkomst zijn.

groeï die mogelijk is door welvaartsverbetering als gevolg van een stijging van de productiviteit.

Vergrijzing leidt echter niet alleen tot een hogere consumptieve vraag maar ook en vooral tot een verschuiving binnen de consumptieve bestedingen. Bij verschillende leeftijden horen verschillende leefstij-

len en daarmee andere consumptiepatronen. Het consumptiegedrag van de huidige ouderen hoeft echter niet op voorhand een goede voorspeller te zijn van de bestedingen van toekomstige ouderen. Het is waarschijnlijk dat het bij deze levensfase behorende consumptiepatroon in de loop van de tijd verandert.

Allereerst is door de algehele welvaartsverbetering in Nederland in de afgelopen decennia iedere generatie welvarender dan de voorgaande. Niet alleen hebben de baby-boomers meer verdiend in hun werkzame leven, ook hun pensioenen zijn – totnogtoe – van een betere kwaliteit dan die van hun ouders. De generatie die in de komende decennia met pensioen gaat, is daardoor – waarschijnlijk – welvarender dan de huidige 65-plussers. Daarnaast hebben deze toekomstige ouderen meer vermogen op kunnen bouwen, dankzij hun hogere inkomen, maar vooral dankzij het bezit van een eigen woning. Deze huizen zijn sterk in waarde gestegen over de loop van hun werkzame leven. Per saldo heeft de welvaartsverbetering dus tot zowel een hoger inkomen als een groter vermogen van toekomstige ouderen geleid.

Tegelijk is door deze hogere welvaart van latere generaties de consument zich ook anders gaan gedragen. Waar de generatie die 'de oorlog nog heeft meegemaakt' te karakteriseren is door zuinigheid en soberheid, hebben hun kinderen veel meer de instelling om te genieten van het leven. Vooral in de jaren negentig toen zowel de woningprijzen als de aandelenkoersen als de lonen sterk stegen, was de prikkel voor hen sterk om het vermogen niet alleen op te potten maar het ook uit te geven aan luxe goederen en diensten. De noodzaak om vermogen na te laten aan de kinderen werd ieder jaar kleiner. De nieuwste generatie betrad immers ook de arbeidsmarkt met goede perspectieven. De baby-boomers en de generaties daarna zijn dan ook meer dan de huidige ouderen geneigd om een groot deel van hun geld nog tijdens hun leven op te maken.

Een derde verschil tussen huidige en toekomstige ouderen is hun gezondheid. Mede door de welvaartsverbetering is de kwaliteit van de gezondheidszorg sterk toegenomen. Ook de kwaliteit van voeding is verbeterd. Beide factoren hebben er voor gezorgd dat we niet alleen langer leven, maar vooral ook langer in goede gezondheid. De gezondheid heeft een grote invloed op de besteding van het

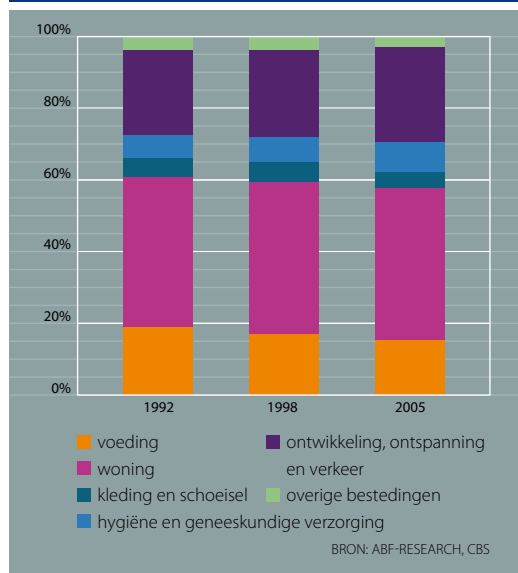
Het is de vraag of het bestedingsgedrag van de huidige gepensioneerden een goede indicator is voor toekomstige consumptiepatronen

inkomen. Een goede gezondheid leidt niet alleen tot minder uitgaven aan zorg, maar biedt ook de mogelijkheid om op een meer actieve manier te leven. Sporten, reizen, cultuur zijn allemaal zaken die voor steeds meer gezonde ouderen mogelijk en betaalbaar zijn.

Tot slot is ook sprake van veranderingen in de samenleving. Technologische vindingen hebben reizen gemakkelijker en daarmee de wereld om ons heen beter bereikbaar gemaakt. De generatie die nu met pensioen gaat, is over het algemeen goed bekend met internet. Dit is vaak nog heel anders met gepensioneerden die tien à vijftien jaar ouder zijn. Die laatste groep is namelijk ongeveer met pensioen gegaan op het moment dat het internet beschikbaar kwam voor het grote publiek en de PC een onmisbaar instrument werd in elk kantoor.

Het is dus maar de vraag of het bestedingsgedrag van de huidige gepensioneerden een goede indicator is voor toekomstige consumptiepatronen **[ZIE BOX DE IPHONE EN ANDERE VERRASSINGEN]**. Wellicht is het bestedingsgedrag van de huidige 45- tot 65-jarigen daarvoor een betere indicatie. Deze groep, die de komende jaren met pensioen zal gaan, zal haar consumptieve gewoonten waarschijnlijk grotendeels willen voortzetten. Tegelijk kan het bestedingsgedrag ook veranderen als er meer vrije tijd ontstaat. Verrassingen in de ontwikkeling van de bestedingen blijven dus mogelijk.

FIGUUR 6.5 Bestedingspatroon ouderen

Drie categorieën zullen waarschijnlijk de komende decennia vooral profiteren van de toename van het aantal ouderen. Ten eerste zijn dit de duurzame goederen zoals huishoudelijke apparaten en meubilair. De tweede categorie die sterk profiteert zijn de uitgaven aan ontspanning en recreatie, hotels en medische en financiële diensten. De derde categorie is de consumptie in het buitenland. Die laatste is vooral het gevolg van vakanties doorgebracht in het buitenland. Vooral de luxe uitgaven zullen dus sterk gaan stijgen. Dit komt waarschijnlijk vooral door de hoge inkomenselasticiteit van deze goederencategorieën.

In de afgelopen vijftien jaar is de verandering van het consumptiepatroon van de totale bevolking beperkt geweest (FIGUUR 6.5). Het is aannemelijk dat de verschuiving de komende jaren aanzienlijker zal zijn. Het is bijvoorbeeld vrij zeker dat de totale uitgaven aan zorg verder zullen toenemen. De kostenstijging zit vooral in het gebruik van nieuwe apparatuur en medicijnen, maar deels ook in meer behandelingen

BOX De iPhone en andere verrassingen

Veel ondernemers leggen zich toe op het jongeren-segment. Zowel tieners als twintigers en dertigers zijn populair. Een groot deel van het marketingbudget van grote ondernemingen gaat op aan deze groepen. Het is nog maar de vraag of dit (nu en) in de toekomst verstandig is. Jongeren geven namelijk, in tegenstelling tot hun grootouders, wel gemakkelijk geld uit, maar zijn minder welvarend dan de generatie van hun ouders. Marketeers hebben – waarschijnlijk onbewust – nog steeds het beeld van zuinigheid en soberheid bij ouderen. Dit verandert echter in hoog tempo. Zo bleek recentelijk dat van de verkopen van de – hippe – iPhone van Apple in de VS een kwart voor rekening kwam van 55-plussers. Hoewel in eerste instantie opmerkelijk, kan de populariteit van dit nieuwe 'gadget' goed worden verklaard door de eigenschappen van de huidige ouderen. Deze groep heeft genoeg geld voor dit relatief dure product, is inmiddels bekend met de techniek, is kritisch op kwaliteit en niet ongevoelig voor statussymbolen.

Het beeld van ouderen als conservatieve consumenten is inmiddels dan ook aan verandering onderhevig. Ouderen zijn steeds kritischer en minder merkvast. Ook ouderen struinen tegenwoordig het internet af om producten te vergelijken en de scherpste prijs te zoeken. Om als ondernemer de 55-plusser te bereiken is dan ook een flinke inspanning nodig. Ouderen laten zich bovendien niet zo gemakkelijk in één segment indelen als tieners. De auteurs van het boek *Boomer consumer* stellen dat er een totaal nieuwe marketingbenadering nodig is om de oudere consument aan te spreken. De behoeften van de nieuwe ouderen zijn complex. Men wil persoonlijke aandacht, zonder te worden 'betutteld'. Men stelt deskundig en niet al te jong personeel op prijs. Men wil wel het gemak van op hen toegesneden producten en diensten, maar niet het imago 'oud'. Zo slaagde een fabrikant van keukengerei in het Verenigd Koninkrijk er in om hip uitzienend keukengereedschap te maken dat bedoeld was voor ouderen met problemen in hun motoriek. De nadruk in de marketing lag op het hippe karakter van de producten en niet op het speciale gebruiksgemak. Nieuwe ouderen willen niet oud zijn en al helemaal niet als ouderen worden benaderd.

doordat de bevolking ouder wordt en daardoor meer zorg nodig heeft. Het is bovendien niet uit te sluiten dat naast de reguliere publieke zorg de komende decennia in toenemende mate ook sprake zal zijn van een groei van de private zorg. Een verpleegkundige aan huis of meer luxe ingrepen die niet strikt noodzakelijk zijn, zouden in populariteit kunnen groeien als er genoeg vermogende gepensioneerden zijn die zich deze kunnen veroorloven.

Een tweede bestedingscategorie die waarschijnlijk verder in omvang zal toenemen, is de categorie ontwikkeling, ontspanning en verkeer – de vrijetijdssector. Met meer vrije tijd en voldoende inkomen is het waarschijnlijk dat de aandacht voor recreatie en cultuur zal toenemen. Naarmate er meer welgestelde gepensioneerden komen, kan ook het reizen naar het buitenland nog een groei doormaken. Het aandeel van de uitgaven aan de primaire levensbehoeften – voedsel, kleding en wonen – in de totale consumptie zal door de toename van de consumptie van luxe goederen dalen.

De gevolgen van vergrijzing van de bevolking voor de regionale economie in perifere regio's laat zich wellicht het best omschrijven met de woorden 'aanpassing' en 'verandering'. Ondernemers die uitsluitend proberen vast te houden aan de status quo zullen het zwaar krijgen. Maar ondernemers die open staan voor een nieuwe groep consumenten, namelijk de ouderen, kunnen hier sterk hun voordeel mee doen. De nieuwe senioreneconomie betekent een scala aan kansen voor ondernemers. Het geld ligt echter niet zomaar voor het oprapen. Er is een groeiend leger aan rijke, oudere consumenten dat klaar staat om hun producten en diensten af te nemen. Maar alleen bedrijven die er in slagen om werkelijk de behoefte van de oudere consument te peilen en daaraan te beantwoorden, zullen deze kansen kunnen verzilveren. Voor het aanbod van voorzieningen zal het vooral een verschuiving betekenen naar een ander soort aanbod en niet op voorhand minder aanbod.

Conclusie

Al in de afgelopen decennia, toen de bevolkingsomvang nog niet daalde, nam het aanbod van dagelijkse voorzieningen sterk af. Oorzaken hiervan zijn de noodzaak van schaalvergroting bij aanbieders en de mobiliteitstoename van de consument door de opkomst van de auto. Daling van het voorzieningen-aanbod treedt zowel op in stedelijk gebied als in (kleine kernen in) het landelijk gebied. In het landelijk gebied zijn de gevolgen hiervan voor de consument groter dan in de stad vanwege de grote gemiddelde afstand tot voorzieningen. Verder doet daling van het aanbod zich zowel voor bij voorzieningen die door marktpartijen worden aangeboden, zoals winkels, als bij voorzieningen waarin de overheid voorziet, zoals gezondheidszorg en onderwijs. Daarmee is in de praktijk dus nauwelijks sprake van overheidsbeleid om de leefbaarheid in dunbevolkte gebieden op peil te houden.

Burgerinitiatief is de enige mogelijkheid om de leefbaarheid in dunbevolkte en krimpende regio's op peil te houden

Demografische krimp leidt tot verdere aantasting van het draagvlak voor voorzieningen. Bovendien kan als gevolg van de vergrijzing een sterke verandering optreden in het consumptiepatroon in zo'n krimpende regio. Ondernemers moeten niet alleen rekening houden met daling van het aantal consumenten, maar vooral ook met wijzigingen in de vraag. Maar waar voorzieningen door institutionele aanbieders niet langer kunnen worden aangeboden, moet de bevolking de toegang tot deze voorzieningen zelf organiseren. Burgerinitiatief, zoals dat in verschillende kleine kernen in het land nu al gestalte krijgt in dorpsraden, is dan ook de enige mogelijkheid om de leefbaarheid in dunbevolkte en krimpende regio's op peil te houden.

072

Demografische Krimp | De nieuwe realiteit in perspectief

VII

Krimp en woningmarkt

Daling van de bevolkingsomvang is niet alleen van invloed op de vraag naar goederen en diensten, maar ook op de behoefte aan woningen. De demografische ontwikkeling is van groot belang voor de woningmarkt en voor de mogelijkheden voor stedelijke herstructurering. Net als op de markt voor roerende goederen en diensten speelt de ontwikkeling van de voorkeur van consumenten ook op de woningmarkt een belangrijke rol.

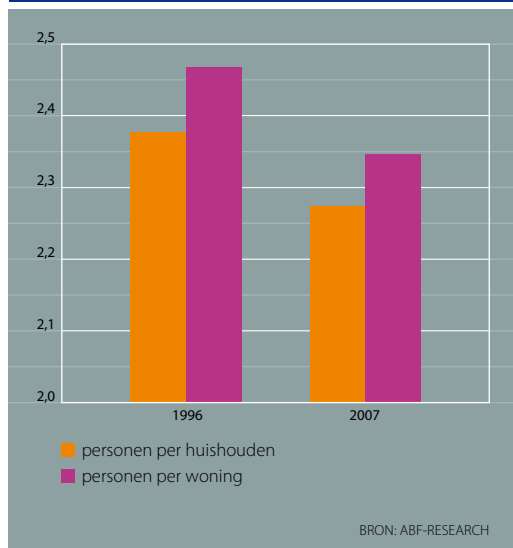
Woningmarkt weerspiegelt demografische groei en krimp

Naast voedsel, kleding, medische zorg en onderwijs vormt onderdak een eerste levensbehoefte. Anders dan het geval is bij de meeste andere goederen en diensten is op de woningmarkt echter niet een individuele persoon de 'eenheid van koopkracht', maar één of meer duurzaam samenlevende personen – een huishouden. De ontwikkeling van de vraag naar woningen hangt dan ook sterk samen met de ontwikkeling van het aantal huishoudens en de huishoudensamenstelling in ons land.

De individualisering en de welvaartsgroei leidden in de afgelopen decennia tot een sterke verandering van de gemiddelde omvang en het karakter van de huishoudens in ons land. Huishoudens zijn in de afgelopen decennia gemiddeld steeds kleiner geworden en het gezin verloor zijn positie als meest voorkomende samenlevingsvorm. Jongeren gaan eerder zelfstandig wonen en meer mensen dan voorheen wonen alleen, al dan niet na een scheiding. Bovendien blijven meer paren kinderloos en is het aantal kinderen per gezin sterk gedaald. Tot slot is door de toegenomen levensverwachting de levensfase na het uitvliegen van de kinderen veel langer geworden. Ook hierdoor nam het aantal een- en tweepersoonshuishoudens toe. Als gevolg van deze huishoudenverduunning is het aantal huishoudens in de afgelopen decennia veel sterker gegroeid dan de bevolkingsomvang en deze ontwikkeling zal zich naar verwachting in de komende jaren voortzetten [FIGUUR 7.1]. Van 2008 tot 2020 zal het aantal huishoudens in ons land met 574.000 eenheden toenemen en het aantal inwoners met 343.000.

De verandering van de huishoudensamenstelling leidt tot een sterke toename van de vraag naar woningen. De huishoudenverduunning gaat gepaard met een daling van het aantal bewoners per woning. Decennia lang was dan ook sprake van een zeer krappe woningmarkt. Het tekort aan woningen was groot, hoewel in de decennia na de Tweede Wereld-

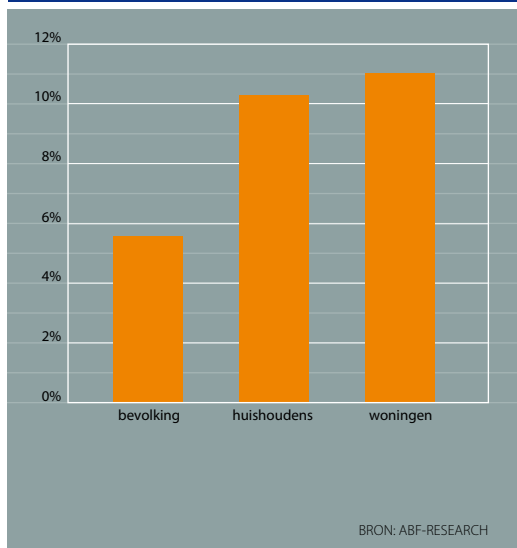
FIGUUR 7.1 Huishouden- en woningverduunning 1996-2007

oorlog door woningcorporaties en gemeentelijke woningbedrijven en later door projectontwikkelaars een zeer forse toename van de woningvoorraad werd gerealiseerd. Sinds het midden van de jaren negentig overtreft de toename van het aantal woningen qua tempo de toename van het aantal huishoudens [FIGUUR 7.2]. De gemiddelde huishoudenomvang en het aantal personen per woning namen weliswaar af en de gerealiseerde woningproductie bleef weliswaar nog altijd achter bij de gewenste, maar de Nederlandse woningmarkt werd toch minder krap.

Nog altijd overtreft het aantal huishoudens echter het aantal woningen. Bovendien is met het toemen van de welvaart een fors deel van de naoorlogse woningvoorraad bij de consument uit de gratie geraakt. Daardoor is niet alleen uitbreiding van de woningvoorraad nodig, maar moet ook een groot aantal woningen worden gesloopt of gerenoveerd. Ondanks de daling van het tempo van de bevolkings- en huishoudenstoename is daardoor ook in de komende jaren nog een forse woningproductie nodig.

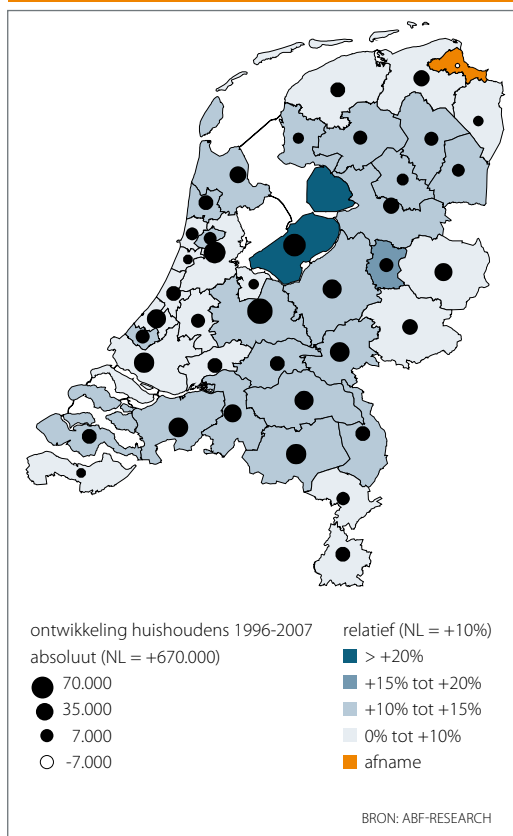
FIGUUR 7.2 Ontwikkeling bevolking, huishoudens en woningvoorraad in Nederland 1996-2007

Er doen zich grote regionale verschillen voor in deze woningbehoefte. Evenals de bevolkingsgroei vertoont de ontwikkeling van het aantal huishoudens een forse regionale variatie. Het aantal huishoudens neemt, net als de bevolkingsomvang, het sterkst toe aan de flanken van de Randstad – de deconcentratieregio's. In de Randstad zelf en in een aantal regio's aan de rand van het land is de groei van het aantal huishoudens beduidend minder sterk. Daling van het aantal huishoudens doet zich echter nog nauwelijks voor [KAART 7.1]. Dankzij de huishoudenverdunning neemt ook in regio's waar sprake is van afname van het aantal inwoners het aantal huishoudens doorgaans nog toe. Het regionale patroon van de huishoudenontwikkeling zal in de komende jaren nauwelijks wijzigen [KAART 7.2].

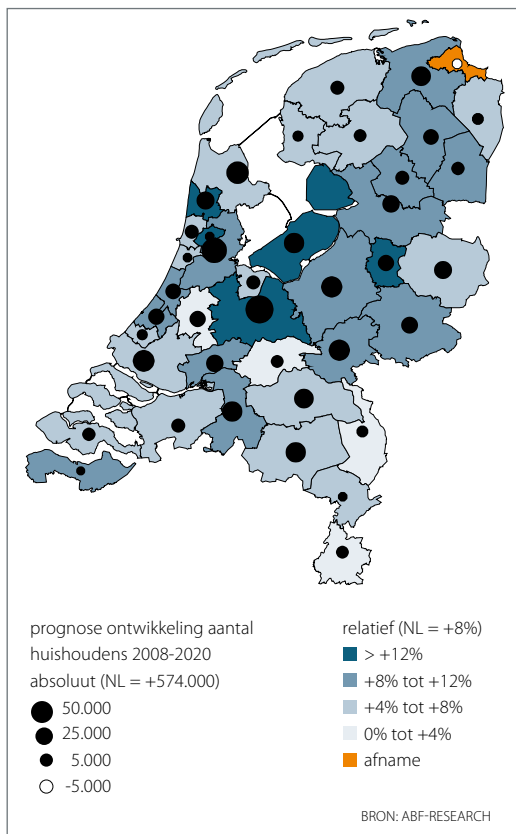
In de afgelopen decennia nam de woningvoorraad in praktisch alle regio's fors toe. Echter, met name in de deconcentratieregio's kon deze groei de toename van de vraag naar woningen niet bijhouden. Daardoor doen zich forse regionale verschillen voor in de ruimte op de woningmarkt. De regio's in de Noord-

KAART 7.1 Ontwikkeling aantal huishoudens 1996-2007

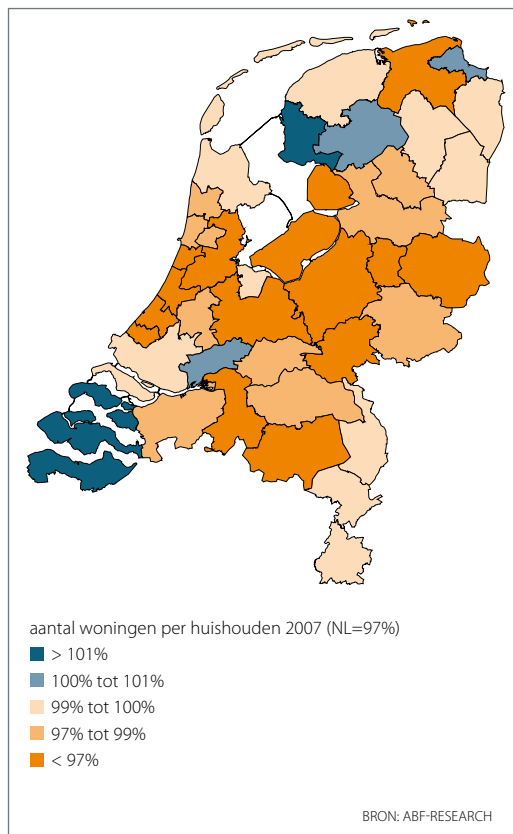

vleugel en de oostelijke flank van de Randstad – de kern- en deconcentratieregio's – beschikken ten opzichte van het aantal huishoudens over een relatief beperkt aantal woningen [KAART 7.3]. De woningmarkt is hier krap. Het noorden, Limburg, Zeeland, de Rijnmond en Drechtsteden – perifere en transitieregio's – kennen echter een ruime woningmarkt. De woningvoorraad is hier groot in verhouding tot het aantal huishoudens, doordat het bouwprogramma in de afgelopen decennia nog fors was in verhouding tot de beperkte groei of zelfs afname van het aantal inwoners en huishoudens. In de regio's waar nu al sprake is van demografische krimp, Noordoost-Groningen, Zeeuwsch-Vlaanderen en Zuid-Limburg,

KAART 7.2 Prognose ontwikkeling aantal huishoudens 2008-2020

KAART 7.3 Ruimte op de woningmarkt 2007

of waar in de komende jaren krimp zal gaan optreden, een aantal andere regio's in Zuidwest- en Noord-Nederland, zal de ruimte op de woningmarkt nog toenemen. Dit overschot aan woningen komt vooral tot uiting in leegstand in de relatief grote voorraad Wederopbouwoningen, waarnaar weinig vraag is. Ook in deze krimpregio's kan echter nog wel sprake zijn van een tekort aan andere woningtypen, waarnaar wel vraag bestaat.

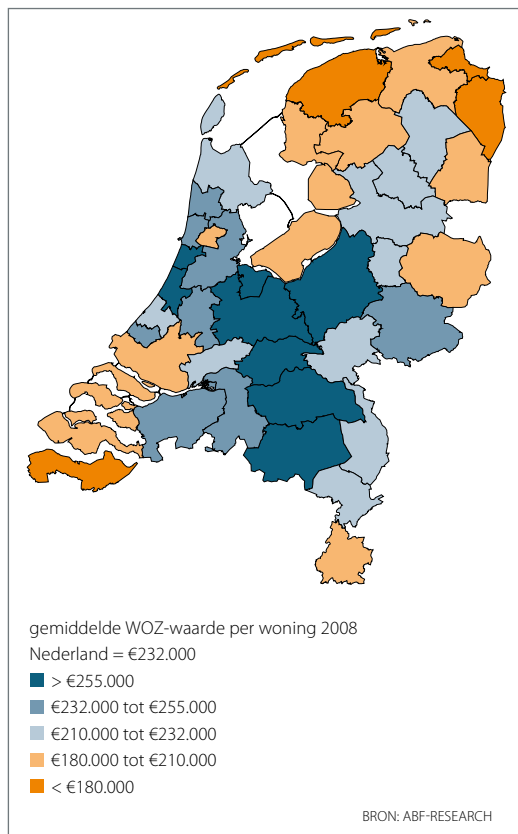
Gevolgen van krimp voor de woningmarkt

De ruimte op de woningmarkt komt tot uiting in de waarde en de prijs van woningen. Een krappe woningmarkt leidt tot hoge woningprijzen. De

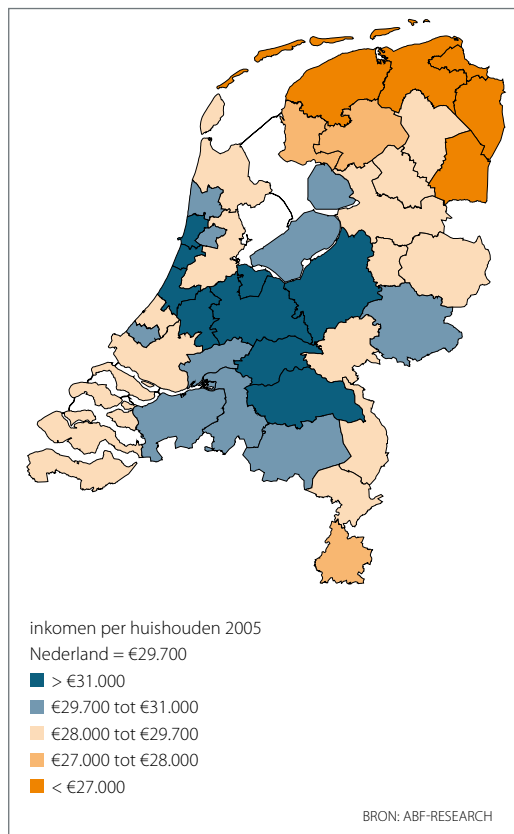
gemiddelde woningprijs of -waarde is dan ook veruit het hoogst in de Noordvleugel en de zuidoostelijke flank van de Randstad – de kern- en deconcentratie-regio's [KAART 7.4].

Deze regio's bieden een goede toegang tot werk-gelegenheid en een prettig woon- en leefklimaat. De bevolkingsomvang neemt er relatief sterk toe en door het grote aandeel van huishoudens met twee inkomens is het inkomen per huishouden er hoog [KAART 7.5]. Oftewel, de vraag naar woningen en de koopkracht op de woningmarkt zijn hier groot. Behalve in de regio's waar dankzij de VINEX-opgave het aantal woningen sterk toenam, was hier in de

KAART 7.4 Gemiddelde WOZ-waarde 2008

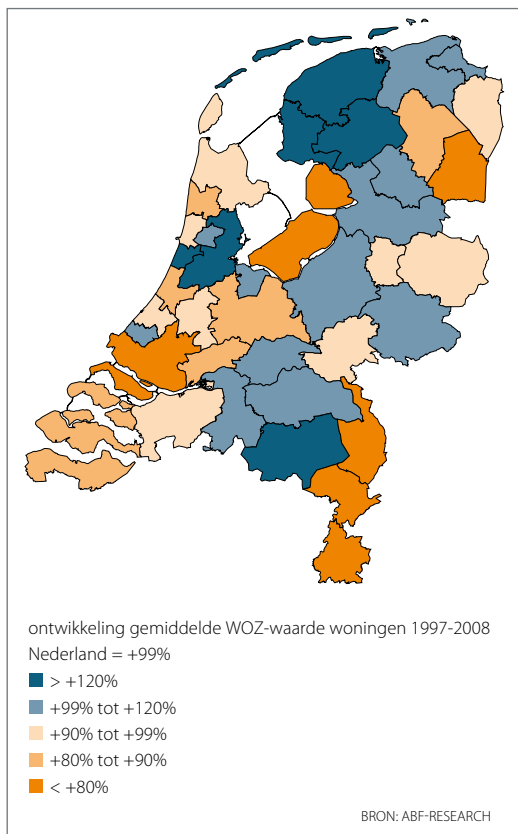
KAART 7.5 Welvaart 2005

afgelopen jaren dan ook sprake van een sterke stijging van de gemiddelde woningwaarde [KAART 7.6].

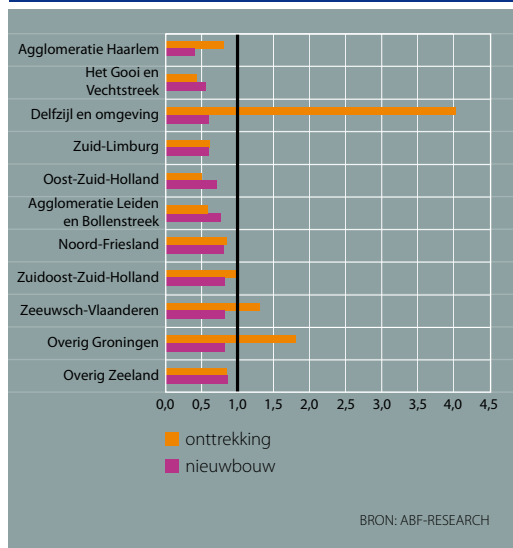
In Noord-Nederland, Limburg, Zeeland en in de Zuidvleugel van de Randstad zijn het tempo van de bevolkingsgroei en het gemiddeld inkomen per huishouden veel lager. De relatief zwakke economische positie en de demografische stagnatie van deze regio's komen tot uiting in een gemiddelde woningwaarde die zich beduidend onder het landelijke niveau bevindt en die ook minder hard stijgt dan landelijk het geval is. Alleen Friesland kende sinds het midden van de jaren negentig een relatief sterke stijging van de gemiddelde woningwaarde.

Een ruime woningmarkt is gunstig voor de partij aan de vraagzijde van de markt – de koper. Er is veel keuze en de woningprijzen staan onder druk door de relatief geringe vraag. De aanbodzijde ervaart doorgaans juist de nadelen van de ontspannen markt. Het ontbreken van schaarste leidt ertoe dat woningen langer dan gemiddeld te koop staan en relatief weinig opbrengen, vooral in de minder gewilde delen van de woningmarkt. Daardoor is het voor eigenaren, financiers, ontwikkelaars, bouwbedrijven, gemeenten en verkopers slechts in beperkte mate mogelijk om hun activiteiten op de woningmarkt terug te verdienen. Potentiële kopers die al over een eigen woning beschikken – doorstromers – wachten

KAART 7.6 Ontwikkeling woningwaarde
1997-2008

met de aankoop tot zij hun eigen huis hebben verkocht om het risico van dubbele woonlasten of zelfs gedwongen verkoop van hun oude of nieuwe woning te voorkomen. Het aantal woningtransacties neemt af en de verkoopprijzen dalen. Deze prijsdaling is des te sterker omdat het woningaanbod zich op korte termijn niet dan met hoge kosten van sloop of leegstand aan de afgenomen vraag naar woningen kan aanpassen (zie hoofdstuk 5).

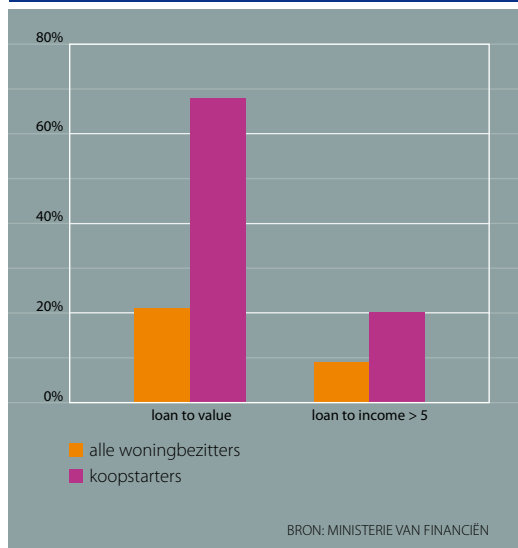
Daling van de afzet en de prijs in de bestaande woningvoorraad beïnvloeden op hun beurt de nieuwbouw van woningen. Ook hier krijgen projectontwikkelaars en bouwbedrijven te maken met een

FIGUUR 7.3 Aantal nieuwbouwwoningen en
onttrekkingen t.o.v. woningvoorraad
1996-2007

beperkte afzet en een neerwaartse druk op de prijzen. Als gevolg daarvan neemt de woningproductie sterk af. In de regio's waar de demografische ontwikkeling stagneert, worden dan ook veel minder woningen gebouwd dan in regio's waar de bevolkingsomvang toeneemt. In Zuid-Kennemerland, het Gooi, Delfzijl en Zuid-Limburg is het bouwvolume slechts half zo groot als gemiddeld in ons land [FIGUUR 7.3]. Ontwikkelaars en bouwondernemingen zien zich genoodzaakt om hun activiteit in deze regio's te verminderen of zelfs te staken.

Als de woningprijs daalt, neemt de waarde van het bezit van professionele beleggers, woningcorporaties en individuele woningeigenaren af. Als gevolg daarvan daalt de solvabiliteit van deze vastgoedeigenaren en kunnen zij te maken krijgen met betalingsproblemen en een risico gaan vormen voor hun financiers. Dit risico is vooral aan de orde bij starters op de markt voor koopwoningen, die ten opzichte van de waarde van hun woning relatief vaak een hoge hypotheek – loan-to-value – hebben [FIGUUR 7.4].

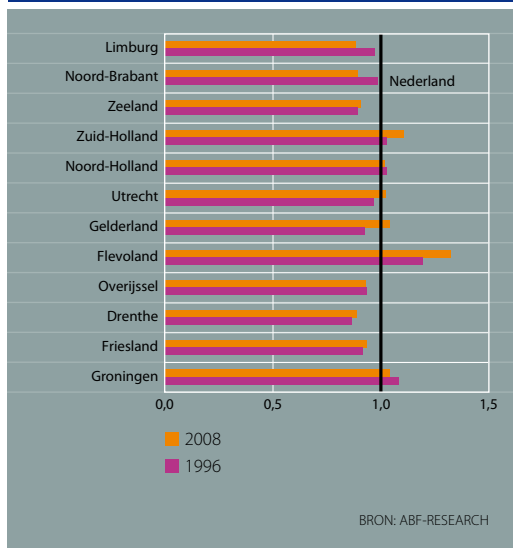
FIGUUR 7.4 Verhouding tussen hypotheek en woningwaarde en inkomen 2006

Aflossing van een deel van de hypotheek kan het risico voor de eigenwoningbezitter en de financier beperken. Juist koopstarters hebben echter maar weinig ruimte in hun budget voor aflossing. Een aanzienlijk deel van deze categorie – 20% – heeft volgens cijfers uit 2006 een ‘loan-to-income’ van meer dan vijf, een hypotheek die tenminste vijfmaal zo groot is als het bruto-inkomen. Daarmee is de hypotheek hoger dan zij volgens de afspraak tussen de financiële instellingen en hun toezichthouders in ons land zou mogen zijn. Daardoor lopen zij een groot financieel risico.

Echter, niet een ruime, maar juist een krappe woningmarkt leidt ertoe dat de solvabiliteit van woningeigenaren onder druk komt te staan. Door de hoge woningprijs in de krappe woningmarkt in de kern- en deconcentratiezone zien kopers zich genoodzaakt een hoge hypotheek aan te gaan. Het gemiddeld inkomen is in deze regio's weliswaar hoog, maar de woonlasten zijn door de hoge hypotheek ook hoog (FIGUUR 7.5). De betaalbaarheid van woningen is er daardoor beperkt. Bovendien is als

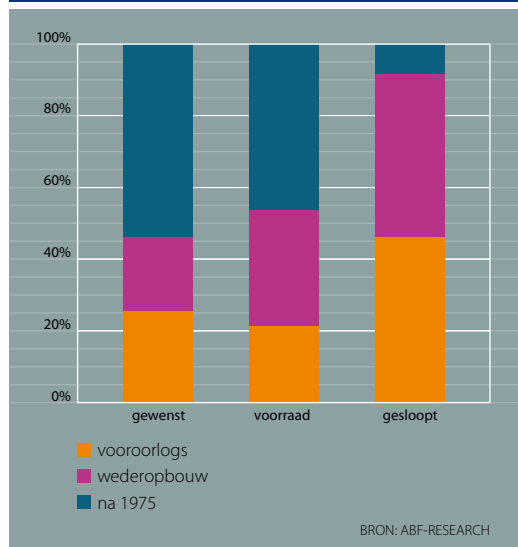
FIGUUR 7.5 Omvang hypotheek t.o.v. woningwaarde (Nederland = 1)

gevolg van de hoge hypotheek de overwaarde op de woning in deze regio's relatief gering. Juist in deze welvarende en sterk groeiende regio's is de solvabiliteit van woningbezitters dus beperkt. Daardoor brengt daling van de woningprijzen, zoals sinds de tweede helft van 2008 aan de orde is, vooral in deze regio's risico's met zich mee voor de woningbezitters en de financiers.

In de minder welvarende en minder sterk groeiende regio's in het noorden en zuiden van het land zijn de hypotheekten ten opzichte van de woningwaarde relatief laag. De overwaarde op de woning en de solvabiliteit van de woningbezitters zijn er relatief groot en daardoor lijkt het risico van prijsdaling er in eerste instantie beperkt te zijn. De prijselasticiteit van het woningaanbod is echter zeer gering (zie hoofdstuk 5). Bij daling van de vraag zal het aanbod nauwelijks afnemen en daardoor zal de gemiddelde woningprijs sterk dalen. Daardoor kan, ondanks de relatief grote overwaarde op woningen in krimpregio's, ook daar de solvabiliteit van woningbezitters sterk afnemen.

FIGUUR 7.6 Woonwensen en woningvoorraad 2006, onttrekkingen 1996-2007

Op regionale schaal voegt zich hierbij nog het probleem van de concentratie van leegstand in wijken waar de woningen niet meer voldoen aan de eisen die de consument stelt. Het aandeel van deze wijken in de woningvoorraad – het aanbod – is groter dan hun aandeel in de woningbehoefte – de vraag. Dat is vooral het geval in de wijken die in de jaren tussen 1945 en 1975 tot stand kwamen, oftewel de Wederopbouwijken [FIGUUR 7.6]. Terwijl in regio's waar de woningmarkt krap is er noodgedwongen nog wel animo is naar woningen in deze wijken, liggen in regio's met ruimte op de woningmarkt leegstand en verpaupering op de loer. Vooral de Wederopbouwijken in krimpregio's boeten daardoor in aan leefbaarheid. Daarmee raakt de ruimte op de woningmarkt niet alleen het belang van woningeigenaren en –financiers, maar is zij ook de zorg geworden van de lokale overheid. Wijken waar de leefbaarheid onder druk staat, zijn overigens in de eerste plaats een stedelijk verschijnsel. Ze komen niet alleen voor in regio's die kampen met een stagnerende bevolkingsontwikkeling, maar vooral in de (grote) steden in de kern-, transitie- en deconcentratieregio's.

Regie op de woningmarkt

Om in regio's met een stagnerende bevolkingsontwikkeling de woningwaarde, de dynamiek op de woningmarkt en de leefbaarheid op peil te houden, moet (weer) een zekere mate van schaarste aan woningen tot stand worden gebracht. De vraag naar woningen zal alleen kunnen toenemen als een regio weer een groei van het aantal inwoners en huishoudens gaat vertonen. Hiervoor is het nodig dat een regio (opnieuw) economisch elan verwerft. Of en wanneer dat het geval zal zijn, is afhankelijk van toevallige ontwikkelingen en van de positie die de betreffende regio in het regionaal-economische krachten spel inneemt. Regionaal-economische groei laat zich niet afdwingen. De meeste achterstandsregio's in ons land en in andere Europese landen hebben, ondanks vele decennia van regionaal stimuleringsbeleid, hun positie nauwelijks kunnen verbeteren.

Daarom is krimp van de woningvoorraad – sloop – nodig om het overschot aan woningen in krimpregio's terug te dringen. Het aantal woningen is immers groot ten opzichte van het aantal huishoudens. De kosten van een dergelijke krimp zijn echter hoog, als gevolg van aankoop en eventuele reiniging van de grond en sloop van opstallen. Bovendien kunnen deze kosten doorgaans niet worden goedgemaakt uit hergebruik van de grond. De vraag naar vastgoed in krimpregio's is immers gering, waardoor de vrijkomende grond doorgaans alleen kan worden ingezet voor openbaar groen en niet voor activiteiten die de sloopkosten kunnen goedmaken. Om deze transformatie in grondgebruik mogelijk te maken is het nodig dat vastgoedeigenaren tijdig afboeken op de waarde van hun bezit.

Transformatie van woongebieden in krimpregio's is als gevolg van het beperkte verdienvermogen van de grond dus een lastige opgave. Dit verdienvermogen van transformatie kan bovendien onder druk staan door concurrentie van nieuwbouwprojecten buiten het bestaande stedelijk gebied. Het bouwrijp

maken van agrarische grond is veel goedkoper dan het bouwrijp maken van reeds bebouwde grond. Verder is bij transformatie doorgaans sprake van een groot aantal belanghebbenden – versnipperd eigendom – en daardoor ligt ‘freeriders’-gedrag op de loer. Niet alleen de partijen die investeren in de transformatie van een wijk profiteren eventueel van een toename van de waarde, maar ook partijen die niet investeren. Dat kan ertoe leiden dat sommige stakeholders een afwachterende houding aannemen en niet deelnemen aan de investering.

Transformatie van woongebieden in krimpregio's is als gevolg van het beperkte verdienvermogen van de grond een lastige opgave

Dergelijk ‘freeriders’-gedrag doet zich ook bij lokale overheden voor. Gemeenten verwachten vaak dat zij met woningbouw inwoners van elders kunnen aantrekken. Door op deze wijze alleen het eigen belang na te streven en meer te bouwen dan gewenst is, leidt dat ertoe dat de vraag naar woningen elders in de regio nog extra afneemt. Gemeenten in een krimpregio moeten dan ook hun sloop-, bouw- en herstructureringsprogramma onderling afstemmen en deze afspraken nakomen. Coördinatie is ook wenselijk bij het afboeken op de waarde van grondposities en corporatiewoningen door ontwikkelaars en corporaties. Als deze in dezelfde wijk plaatsvinden kan de noodzakelijke ruimtelijke herstructurering sneller, goedkoper en met meer kwaliteit gestalte krijgen.

Lokale overheden en eigenaren, beleggers, financiers en ontwikkelaars van vastgoed zijn zich in de afgelopen jaren bewust geworden dat regie – ruimtelijke ordening – nodig is om in krimpregio's weer even-

wicht op de woningmarkt tot stand te brengen. Daarvoor is allereerst een eenduidige visie op de toekomstige ruimtelijke structuur nodig, die richting kan geven aan het (des)-investeringsbeleid van overheid, corporaties, ontwikkelaars, beleggers, particuliere eigenaar-bewoners en financiers **[ZIE BOX KOPLOPER PARK-STAD]**. Harde contouren om het stedelijk gebied, waarbuiten niet gebouwd mag worden, zijn nodig om de transformatie te beschermen tegen concurrentie van woningbouw ‘in de wei’.

Ook op landelijk niveau heeft de overheid aandacht voor de demografische krimp. Op basis van de inventarisatie van de gevolgen van de krimp in Groningen, Limburg en Zeeland heeft de rijksoverheid in 2009 het actieplan ‘Krimpen met kwaliteit’ opgesteld. Centraal hierin staan de verankering van demografische krimp in het beleid van regionale en lokale overheden, de samenwerking tussen deze overheden en de aanpak van knelpunten op de woningmarkt en in het onderwijs in de provincies waar daling van de bevolkingsomvang optreedt – Groningen, Limburg en Zeeland.

In een aantal krimpregio's in ons land worden op grote schaal (corporatie)woningen gesloopt die niet meer aansluiten bij de wensen van de woonconsument **[FIGUUR 7.3]**. Bovendien is de omvang van de woningbouwprogramma's in deze regio's sterk teruggebracht. Toch is ook bij krimp nieuwbouw nodig. Door woningsegmenten waaraan weinig behoefte is te vervangen door typen waarnaar wel vraag bestaat, kunnen sloop en nieuwbouw voorzien in de – latente – vraag in de regio naar betere en andere woningen. Een totale bouwstop zou ertoe leiden dat inwoners die in de regio een betere woning zouden willen betrekken, daarvoor alleen buiten de regio terecht kunnen en daarom vertrekken. De sloopopgave is daardoor groter dan het rekenkundige verschil tussen het aantal woningen en het aantal huishoudens.

Daarmee wordt de urgentie van de gevolgen van krimp voor de woningmarkt nu weliswaar onderkend, maar herstel van evenwicht op de markt vergt

BOX Koploper Parkstad

Parkstad Limburg, de voormalige 'Oostelijke Mijnstreek', is in ons land de koploper op het gebied van demografische krimp. In de eerste plaats neemt het aantal inwoners er al sinds 1997 af, waardoor de bevolkingsomvang er inmiddels met 7% – 16.000 personen- is gekrompen. Deze krimp was in 2006 de aanleiding voor de publicatie 'Structurele bevolkingsdaling' in opdracht van de VROMRaad en de Raad voor Verkeer en Waterstaat, die demografische krimp op de maatschappelijke en politieke agenda heeft gezet. De krimp in Parkstad en de gevolgen daarvan voor de woningmarkt en het aanbod van voorzieningen deed begin 2009 de minister van WWI besluiten dat demografische krimp de aandacht van de rijksoverheid verdient. Er kwam een 'top-team' van politieke zwaargewichten dat de gevolgen van krimp in Parkstad, Oost-Groningen en Zeeuwsch-Vlaanderen in kaart bracht. Inmiddels hebben rijk, provincies en gemeenten het Interbestuurlijk actieplan 'Krimpen met kwaliteit' het licht doen zien.

Parkstad is echter vooral opmerkelijk omdat de overheden en woningcorporaties in de regio er als eerste in ons land in zijn geslaagd een gezamenlijke strategie voor de woningmarkt te ontwikkelen. In de Regionale Woonvisie op Hoofdpijnen uit 2006 wordt onder het motto 'krimp als kans' gestreefd naar evenwicht op de regionale woningmarkt, kwaliteitsverhoging van de woningvoorraad en aansluiting van het woningaanbod op de wensen en behoeften van de (toekomstige) bewoners. Het collectieve voordeel op lange termijn door het voorkomen van leegstand en het verbeteren van het woon- en leefklimaat gaat daarbij boven het korte termijn gewin dat individuele partijen wellicht nog kunnen behalen met de bouw van nieuwe woningen. In de visie is het vigerende woningbouwprogramma in de regio met 75% teruggebracht, van 8.500 tot 2.200 woningen. Het planproces voor deze woningen was al te ver gevorderd om nog te kunnen beëindigen. Bovendien moet ook in deze krimpende markt nog woningbouw plaatsvinden om te voldoen aan de veranderende woonwensen van de consument. Kwantiteit en kwaliteit op de woningmarkt hangen samen.

In de Herstructureringsvisie voor de Woningvoorraad (2009)

worden voor de periode tot 2020 de plannen voor nieuwbouw echter in een verhouding van een op twee gekoppeld aan onttrekking van woningen aan de voorraad. Tegenover de bouw van 6.900 woningen staat de sloop van 13.200 woningen. Hierdoor zal de woningvoorraad in Parkstad per saldo met bijna 6% – 6.300 eenheden – afnemen. De gemeenten in de regio zullen geen bouwvergunning verlenen voor plannen die niet in het woningbouwprogramma zijn opgenomen. Bovendien zullen zij van de mogelijkheid gebruik maken om een bouwvergunning in te trekken als niet binnen een half jaar na verlening met de bouw is begonnen.

De Herstructureringsvisie noemt bovendien man en paard. Voor elk stadsdeel wordt het aantal te slopen woningen aangegeven. Sloop moet vooral plaatsvinden in zogenaamde verdunningsgebieden. Hier wordt meer gesloopt dan gebouwd. Daarnaast zal sloop ook deel moeten gaan uitmaken van reeds bestaande herstructureringsplannen. De verdunning moet leiden tot verhoging van de woon- en leefkwaliteit doordat ruimte ontstaat voor herstel van beekdalen, groene verbindingen en een stelsel van ringwegen. De nu nog amorfe stedelijke agglomeratie ontwikkelt zich hierdoor tot een geheel van duidelijk afgebakende stadsdelen met een eigen karakter dat recht doet aan de historische ontwikkeling.

Zover is het echter nog niet. De 'verdien capaciteit' voor deze plannen is in het krimpende Parkstad beperkt. Financiering en verevening van sloop en nieuwbouw zijn daardoor geen geringe opgave. Daardoor kan de inmiddels gegroeide samenwerking en solidariteit tussen partijen in de regio onder druk komen te staan. Een cruciaal aandachtspunt daarbij vormt de verdeling van de sloop over sociale huurwoningen en particulier woningbezit. Daarnaast moet de herstructurering, met het oog op de vergrijzing die in de komende decennia optreedt, worden verbonden met het aanbieden van zorg op maat. Het verwerven van draagvlak voor de herstructureringsvisie bij partijen in de regio die nog niet 'aan boord' zijn – ontwikkelaars, zorginstellingen, beleggers, financiers en eigenaar-bewoners – is daarom onontbeerlijk.

veel geduld. Naast een duidelijke en door alle betrokkenen gedragen visie op de ruimtelijke ontwikkeling in regio's waar de bevolkingsomvang afneemt,

zijn ook juridische en financiële instrumenten nodig om die visie tot stand te brengen. Bovendien zijn volharding bij het gebruik van die instrumenten en

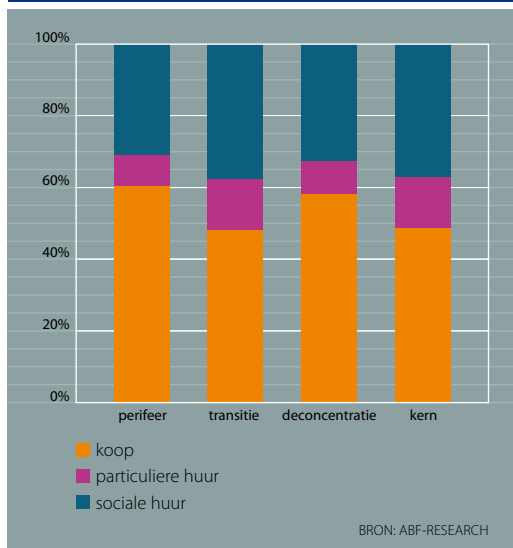
bij de inzet van financiële middelen door alle betrokkenen op de woningmarkt – overheid, ontwikkelaars, eigenaren en financiers – onontbeerlijk.

Bij het streven naar evenwicht op de woningmarkt in krimpregio's vervult het particulier woningbezit een spilfunctie. Particulier woningbezit en corporatiebezit zijn vaak gemengd, waardoor bij herstructurering van wijken niet alleen corporaties en beleggers betrokken moeten zijn, maar ook eigenaren-bewoners. Voor velen van hen is het eigen huis bovendien het belangrijkste aspect van het vermogen. Daling van de woningwaarde houdt voor deze woningbezitters dan ook het risico in dat dit vermogen teloorgaat. In de perifere regio's die nu te maken hebben met daling van de bevolkingsomvang, is het aandeel van koopwoningen in de woningvoorraad relatief groot [FIGUUR 7.7]. Ook maken koopwoningen in deze regio's een relatief groot deel uit van de gesloopte woningen. Woningbezitters in deze regio's zijn relatief solvabel en zijn daardoor eventueel in staat om genoeg te nemen met een relatief lage vergoeding voor hun te slopen woning. In een aantal andere perifere en transitieregio's, zoals delen van Groningen en Zuid-Holland, is de solvabiliteit van de woningbezitters echter aanzienlijk minder. Voor hen, en voor hun financiers, is het raadzaam om zich te beperken bij het aangaan van hypothecaire financieringen en deze voortvarend af te lossen.

Conclusie

Ondanks de huishoudenverdunding kan demografische krimp er op den duur toe leiden dat de vraag naar woningen afneemt. Nu al is in een aantal regio's sprake van een ruime woningmarkt, waardoor de gemiddelde woningwaarde hier laag is en de vermogenspositie van vastgoedeigenaren onder druk kan komen te staan. Vooralsnog zijn het echter de in economisch en demografisch opzicht sterk groeiende regio's waar de solvabiliteit van de woningbezitters het laagst is, evenals in een aantal regio's waar de bevolkingsomvang in de komende jaren zal gaan afnemen.

FIGUUR 7.7 Samenstelling woningvoorraad 1996-2007

Om de dynamiek op de woningmarkt in krimpregio's terug te laten keren, moet (weer) een zekere mate

*Om de **dynamiek** op de **woningmarkt** in krimpregio's terug te laten keren, moet een zekere mate van **schaarste** tot stand worden gebracht*

van schaarste tot stand worden gebracht door verkleining van de woningvoorraad. Nieuw economisch elan, waardoor de vraag naar woningen zou kunnen toenemen, laat zich niet afdwingen. Daarom is in regio's met een krimpende bevolkingsomvang ook een krimp van de woningvoorraad nodig. Een sterke regie door de overheid bij de ruimtelijke ordening is daarbij wenselijk.

Doktersjas

42

Krimp, arbeidsmarkt en zorg

VIII

Door demografische krimp neemt niet alleen de totale bevolkingsomvang af, maar ook de potentiële beroepsbevolking. Het aantal mensen dat, gezien zijn leeftijd, kan werken daalt en dat kan leiden tot krapte op de arbeidsmarkt. Vooral in de zorg wordt een tekort aan arbeidskrachten verwacht, omdat door de vergrijzing de vraag naar gezondheidszorg zal toenemen. Dit hoofdstuk brengt de gevolgen in kaart van de daling van de bevolkingsomvang voor de arbeidsmarkt.

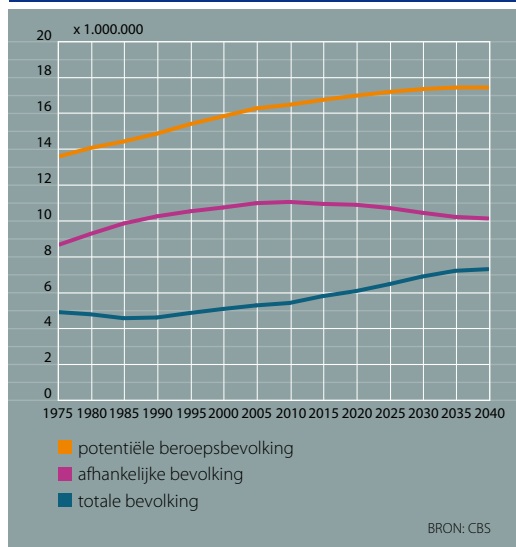
Minder mensen aan het werk

Weliswaar is demografische krimp van de Nederlandse bevolking als geheel pas rond 2040 aan de orde, maar voor de leeftijdscategorieën tot 45 jaar heeft de omslag van groei naar krimp al plaatsgevonden [FIGUUR 2.4]. De leeftijdscategorieën van 45 jaar en ouder zullen in de komende decennia hun maximale omvang bereiken. Deze vergrijzing van de bevolking is van grote invloed op de ontwikkeling van het aantal personen dat, gezien zijn leeftijd, aan het arbeidsproces zou kunnen deelnemen – de potentiële beroepsbevolking. Al decennia lang neemt de instroom van jongeren op de arbeidsmarkt af, terwijl de uitstroom van ouderen toeneemt. Vanaf 2010 zal de uitstroom van ouderen groter zijn dan de instroom van jongeren. De potentiële beroepsbevolking heeft dan met ruim elf miljoen personen haar maximale omvang bereikt en zal, dertig jaar eerder dan de totale bevolking, gaan krimpen [FIGUUR 8.1]. In 2020 zal de potentiële beroepsbevolking in ons land ten opzichte van 2010 met 200.000 personen zijn afgenomen.

In 2020 zal de potentiële beroepsbevolking in ons land met 200.000 personen zijn afgenomen

Deze krimp van de potentiële beroepsbevolking tast de basis voor de welvaart in ons land aan. Het aantal mensen dat kan werken, neemt immers af, terwijl het aantal mensen dat in economische zin van hen afhankelijk is, door de vergrijzing toeneemt. De last die het economisch actieve deel van de bevolking moet dragen, wordt daardoor steeds zwaarder, zowel door de belasting- en premiedruk als in de vorm van de arbeidsduur. Daarnaast wordt het aantal personen dat zich aanbiedt op de arbeidsmarkt ook kleiner ten opzichte van de vraag naar arbeid. De arbeidsmarkt wordt knapper, maar op grond van de

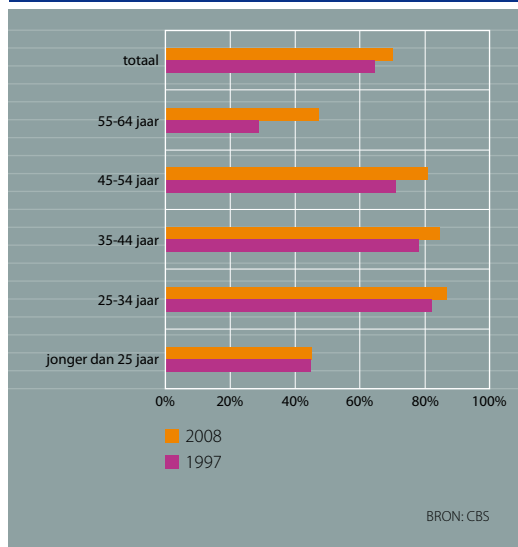
FIGUUR 8.1 (Prognose) bevolkingomvang 1975-2020

economische evenwichtstheorie mag worden verwacht dat deze krapte niet structureel zal zijn. De relatief grote vraag naar arbeid zal een stijging van de lonen tot gevolg hebben en deze loonstijging zal er op haar beurt toe leiden dat meer mensen zich op de arbeidsmarkt zullen aanbieden. Bovendien komt door deze 'looninflatie' de internationale concurrentiepositie van ons land onder druk te staan. Ondernemingen zullen hun (arbeids)kosten moeten terugdringen om concurrerend te blijven en daardoor zal de vraag naar arbeid afnemen en wordt (opnieuw) een evenwicht bereikt.

In geval van een krimpende potentiële beroepsbevolking kan het arbeidsaanbod op drie manieren toenemen. In de eerste plaats is arbeidsmigratie vanuit het buitenland mogelijk, zoals in het verleden gebeurde. Daarmee kan de krapte op de arbeidsmarkt op korte termijn weliswaar worden bestreden, maar op wat langere termijn zal de immigratie gaan bijdragen aan de bevolkingsgroei en de vergrijzing. Om de verhouding tussen het in economische zin actieve en inactieve deel van de bevolking op peil te

FIGUUR 8.2 Arbeidsparticipatie van de potentiële beroepsbevolking

houden, zou een voortdurende immigratie nodig zijn. Dat zou een onophoudelijke groei van de bevolking tot gevolg hebben, die de leefbaarheid in ons land niet ten goede komt.

In de tweede plaats kan structurele krapte op de arbeidsmarkt worden voorkomen door toename van de arbeidsparticipatie. In de afgelopen jaren is het aantal personen dat werkt of op zoek is naar werk – de beroepsbevolking – ten opzichte van het aantal mensen dat, gezien hun leeftijd, zou kunnen werken, gestegen van 65% naar 70%. Deze toename van de arbeidsparticipatie deed zich in vrijwel alle leeftijds-categorieën voor, maar was door het terugdringen van regelingen voor vervroegde uittreding veruit het sterkst onder de ouderen [FIGUUR 8.2]. Niettemin zijn er in ons land nog altijd 3,4 miljoen personen tussen 15 en 65 jaar niet actief op de arbeidsmarkt. Ruim 600.000 van hen volgen hoger onderwijs en bijna 800.000 ontvangen een arbeidsongeschiktheidsuitkering. Dat houdt in dat rond twee miljoen personen – bijna 20% van de huidige potentiële beroepsbevolking – om andere redenen niet beschikbaar zijn voor

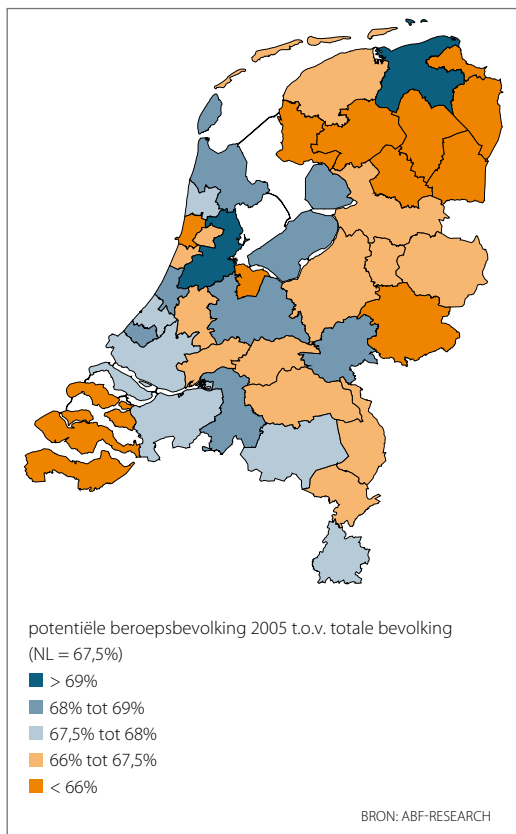
de arbeidsmarkt. Daarbij gaat het vooral om de leeftijdscategorie van 55 jaar of ouder, allochtonen en vrouwen. Bovendien is in Nederland de gemiddelde arbeidsduur van hen die wel werken in vergelijking met andere Europese landen laag, doordat velen – 14% – in ons land in deeltijd werken. Vooral onder vrouwen is dat het geval. In Nederland werkten mannen in 2004 gemiddeld 36 uur per week en vrouwen 24 uur. In de Europese Unie was dat gemiddeld 41 uur respectievelijk 33 uur. De potentiële beroepsbevolking biedt dus nog ruimte voor toename van de arbeidsparticipatie.

In de derde plaats kan het aanbod van arbeid toenemen door uitbreiding van de potentiële beroepsbevolking, oftewel door het verruimen van de leeftijdsgrenzen waarbinnen wordt gewerkt. Dat kan door verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd en door jongeren eerder te laten beginnen met werken. In de praktijk werken veel jongeren al in kleine deeltijdbanen in de horeca, detailhandel en de distributie ('krantenwijk'), maar de arbeidsparticipatie van 65-plussers is beperkt. Door de sterke toename van het aantal jaren dat de Nederlander in gezondheid leeft – de gezonde levensverwachting – sinds de invoering van de AOW in de jaren vijftig, is er echter ruimte om de pensioenleeftijd te verhogen. In Noorwegen gaat men pas op de leeftijd van 70 jaar met pensioen. In Groot-Brittannië en Duitsland is de pensioengerechtigde leeftijd enkele jaren terug verhoogd tot 67 jaar en ook in Nederland is daarvan nu sprake.

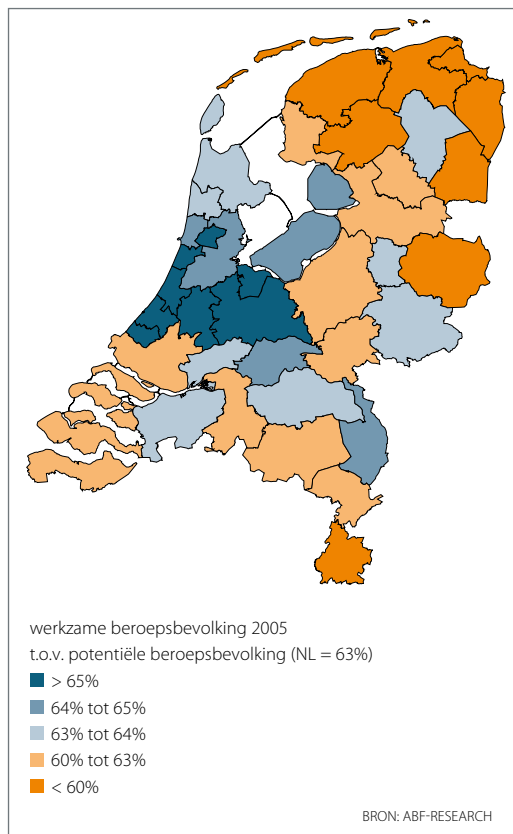
Regionale variatie in arbeidsparticipatie

Als gevolg van regionale verschillen in de bevolkingsopbouw verschilt het aandeel van de potentiële beroepsbevolking in de totale bevolking van regio tot regio. Stedelijke regio's kennen dankzij de instroom van jongvolwassenen doorgaans een forse potentiële beroepsbevolking. Behalve in Flevoland en in de Kop van Noord-Holland is de potentiële beroepsbevolking in landelijke regio's juist relatief klein [KAART 8.1]. De binnenlandse migratie van jong-

KAART 8.1 Aandeel potentiële beroepsbevolking in totale bevolking 2005

KAART 8.2 Aandeel werkzame beroepsbevolking in potentieel 2005

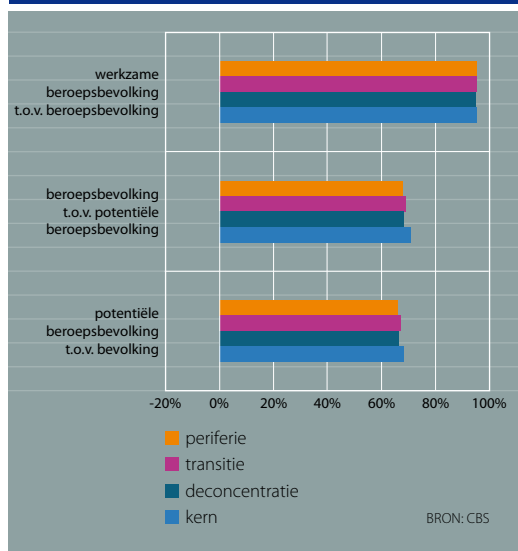

volwassenen naar de stedelijke regio's leidt in landelijke regio's dus niet alleen tot een stagnatie van de demografische ontwikkeling, maar heeft ook een geringe omvang van het arbeidspotentieel tot gevolg. Bovendien is de potentiële beroepsbevolking in de perifere regio's maar in geringe mate actief op de arbeidsmarkt [KAART 8.2]. Het aandeel van de beroepsbevolking in de potentiële beroepsbevolking is hier veel kleiner dan in de andere zones [FIGUUR 8.3]. Vooral de kernregio's in ons land beschikken over een omvangrijke beroepsbevolking.

De lage participatiegraad in de perifere regio's duidt erop dat relatief veel mensen hier niet kunnen deel-

nemen aan het arbeidsproces of er bewust voor kiezen om dat niet te doen. Daarbij speelt vooral in het noorden van het land de geringe bereikbaarheid van werkgelegenheid een grote rol. Het aanbod van werk is beperkt en werkgelegenheidscentra zijn op grote afstand gelegen, waardoor pendel naar deze regio's niet mogelijk is. Een deel van de potentiële beroepsbevolking kiest er daarom voor om zich niet beschikbaar te stellen op de arbeidsmarkt. Degenen die wel werken, doen dat in de perifere regio's bovendien relatief vaak in deeltijd. In vergelijking met deze forse achterstand in participatie is het aantal niet-werkende werkzoekenden – de werkloosheid – in de perifere regio's echter beperkt. Het aandeel

FIGUUR 8.3 Arbeidsparticipatie 2007

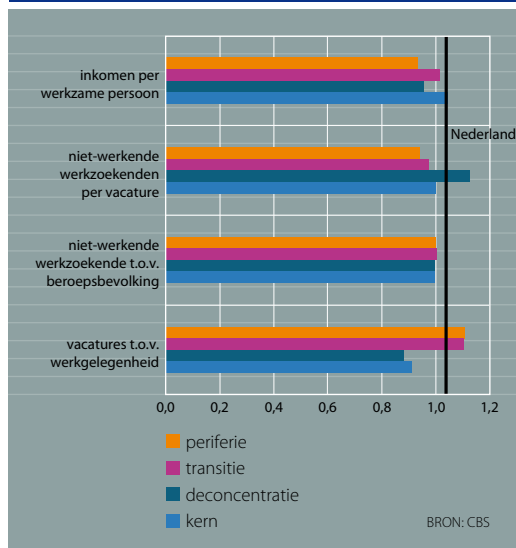

dat de werkzame beroepsbevolking in de totale beroepsbevolking inneemt, verschilt maar weinig tussen de verschillende zones [FIGUUR 8.4].

In de afgelopen jaren is de potentiële beroepsbevolking in de kern- en deconcentratier regio's fors gegroeid, maar in de transitie- en perifere regio's nauwelijks. In het noorden, Limburg en delen van de Randstad vertoonden de leeftijdscategorieën tussen 15 en 65 jaar zelfs een forse krimp [KAART 8.3]. Als gevolg van de regionale verschillen in bevolkingsgroei en de bestendiging van het binnenlandse migratiepatroon zal de groei van de potentiële beroepsbevolking ook in de komende jaren het sterkst zijn in de Noordvleugel en op de flanken van de Randstad. Naast de regio's die nu al kampen met krimp van de potentiële beroepsbevolking, krijgen ook Rijnmond en Drechtsteden daarmee te maken.

Ondanks de geringe arbeidsparticipatie en de stagnerende ontwikkeling van het arbeidspotentieel beschikken de krimpregio's over een ruime arbeidsmarkt. Oftewel, de omvang van de werkzame

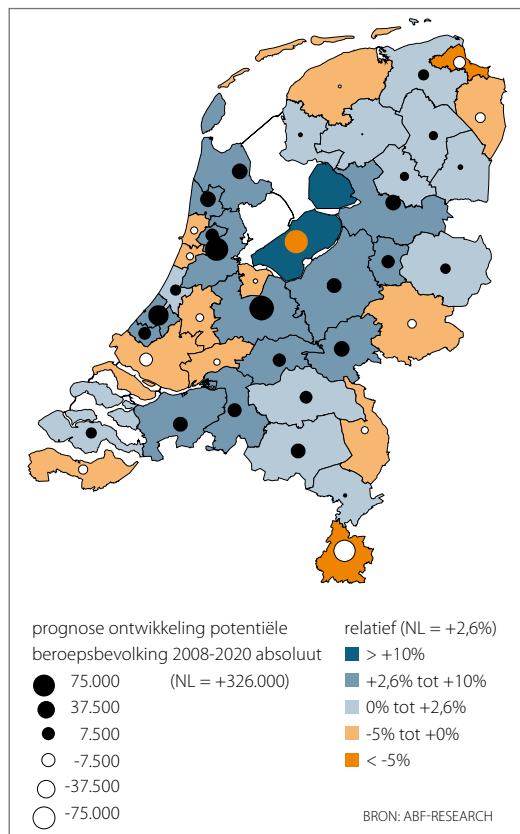
FIGUUR 8.4 Regionale variatie in spanning op de arbeidsmarkt 2003-2007 (Nederland = 1)

beroepsbevolking is er groter dan de omvang van de werkgelegenheid. Op Stad-Groningen en Rijnmond na vervullen alle regio's die met krimp te maken hebben of krijgen een woonfunctie. Per saldo vertonen deze regio's een uitgaand woon-werkverkeer [KAART 4.5]. Het aantal personen dat in deze regio's woont, maar elders werkt, is groter dan het aantal personen dat elders woont en in deze krimpregio's werkt. In deze woonfunctie komt het beperkte regionaal-economische elan van deze regio's tot uiting.

Ondanks de geringe arbeidsparticipatie en de stagnerende ontwikkeling van het arbeidspotentieel beschikken de krimpregio's over een ruime arbeidsmarkt

KAART 8.3 Prognose ontwikkeling potentiële beroepsbevolking 2008-2020

Ondanks dit achterblijvende economische elan is het aantal openstaande vacatures in de perifere en transitiergio's fors ten opzichte van de omvang van de werkgelegenheid (FIGUUR 8.4). Vooral in Limburg, Zeeuwsch-Vlaanderen en Rijnmond kunnen werkgevers minder gemakkelijk dan gemiddeld in ons land aan personeel komen. Dat duidt, in combinatie met de omvangrijke uitgaande pendel in een aantal van deze regio's, op een belangrijke kwalitatieve discrepantie op de arbeidsmarkt in krimpregio's. Een belangrijk deel van de beroepsbevolking werkt immers buiten de regio, terwijl vacatures in de regio niet bezet worden. Als gevolg van deze discrepantie is, anders dan in de sterk groeiende regio's, in de

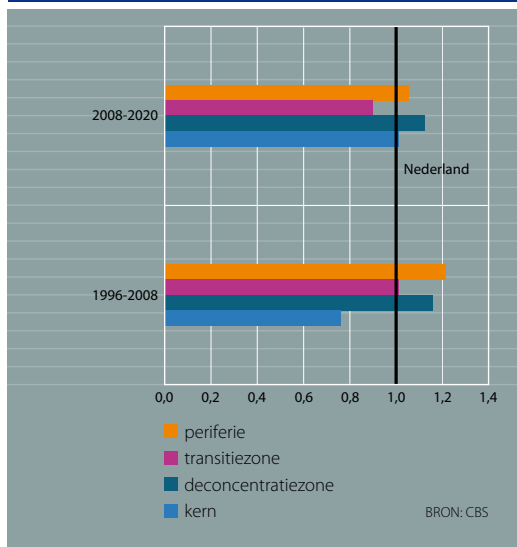
perifere en transitiergio's het aantal (niet-werkende) werkzoekenden klein in vergelijking met het aantal openstaande vacatures.

De ruimte op de arbeidsmarkt in krimpregio's komt wel tot uiting in het relatief lage inkomen per werkzame persoon. Nederland kent weliswaar CAO's die voor ondernemingen of bedrijfstakken op landelijke schaal de beloning vastleggen, maar deze laten onverlet dat er binnen een onderneming of sector toch regionale verschillen in beloning optreden. In regio's met een krappe arbeidsmarkt worden medewerkers wat hoger ingeschaald dan in regio's met een ruime arbeidsmarkt. Daarnaast is het relatief lage inkomen per werkzame persoon in de perifere regio's het gevolg van de economische structuur. Economische activiteiten verschillen onderling in arbeidsproductiviteit en beloningsniveau en daardoor leidt regionale variatie in de sectorsamenstelling van de economie tot regionale verschillen in arbeidsproductiviteit en beloning. De delfstoffenwinning, de financiële dienstverlening en de (proces)industrie kennen de hoogste gemiddelde lonen, de zorg, de horeca en de landbouw de laagste. In de Noordvleugel van de Randstad, Haaglanden en Rijnmond is het aandeel van de dienstverlening in de economie zeer groot, in de perifere regio's nemen landbouw, industrie en logistiek een groot deel van de werkgelegenheid voor hun rekening.

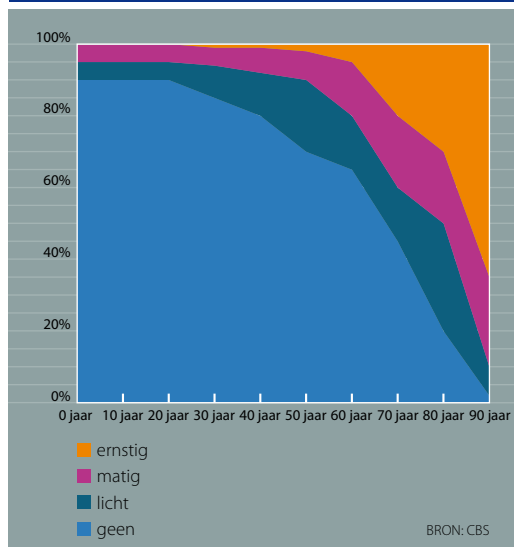
Omgaan met vergrijzing

De economische structuur is ook van invloed op de wijze waarop ondernemingen met krapte op de arbeidsmarkt kunnen omgaan. In de landbouw en de industrie kan schaarste aan arbeid door rationalisering en automatisering worden opgevangen, maar in de persoonlijke dienstverlening is dat nauwelijks het geval. De toename van de welvaart, de vergrijzing en nieuwe mogelijkheden op medisch gebied leidden in de afgelopen jaren tot een sterke groei van de vraag naar gezondheids- en welzijnszorg. Niet alleen het beslag van de gezondheidszorg op het nationaal inkomen nam toe, maar ook de werkgelegenheid in deze sector. Terwijl tussen 1996 en 2008

FIGUUR 8.5 Ontwikkeling bevolking van 65 jaar of ouder (Nederland = 1)

FIGUUR 8.6 Lichamelijke beperkingen naar leeftijd 2002

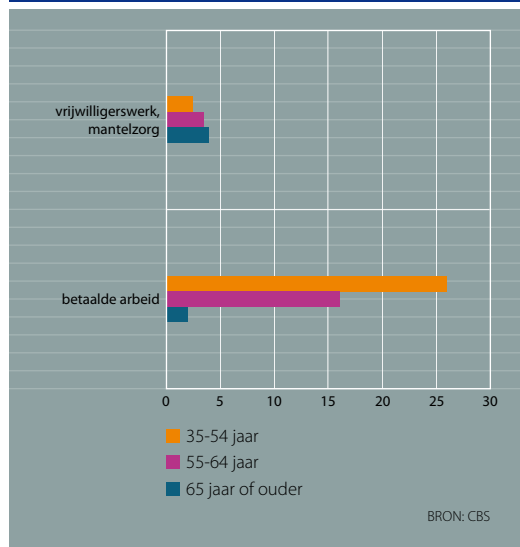
de totale werkgelegenheid in ons land met bijna een kwart toenam, nam het aantal banen in de zorg met de helft toe.

Door de voortgaande vergrijzing zal in de komende jaren naar verwachting dan ook een tekort aan arbeidskrachten in de zorg optreden

Door de voortgaande vergrijzing zal in de komende jaren naar verwachting dan ook een (toenemend) tekort aan arbeidskrachten in de zorg optreden. De groei van het aantal ouderen doet zich weliswaar in het gehele land voor, maar als gevolg van de binnenlandse migratie zijn de regionale verschillen in het tempo van de vergrijzing groot. In de afgelopen jaren nam daardoor het aantal ouderen in landelijke

regio's veel sterker toe dan in de stedelijke regio's. In de deconcentratiezone en de perifere zone nam de vergrijzing dan ook een hoge vlucht. Door de uittocht van (oudere) inwoners zal in de komende jaren de toename van het aantal ouderen in de transitieregio's relatief beperkt zijn en zal het tempo van de vergrijzing in de perifere regio's afnemen. In de deconcentratiezone zal het aantal ouderen juist zeer sterk toenemen [FIGUUR 8.5]. De toename van de behoefte aan arbeidskrachten in de zorg doet zich dus beslist niet alleen voor in regio's waar de bevolkingsontwikkeling stagneert. In de kern- en deconcentratieregio's zal, dankzij de omvangrijke potentiële beroepsbevolking, echter wel gemakkelijker kunnen worden voorzien in de behoefte aan medewerkers in de zorg dan in de perifere en transitieregio's.

De verwachting dat vergrijzing tot een sterke toename van de zorgbehoefte leidt, stoelt op de visie dat ouderdom een fase is van verminderde lichamelijke en geestelijke vermogens en een toenemende afhankelijkheid van institutionele zorg. Hoewel

FIGUUR 8.7 Tijdbesteding aan maatschappelijke participatie 2002 (uren per week)

dementie, vergeetachtigheid, doofheid en slechtziendheid, incontinentie en mobiliteitstoornissen met het klimmen der jaren vaker optreden, onder vinden veel mensen tot op hoge leeftijd maar weinig hinder van lichamelijke en geestelijke beperkingen [FIGUUR 8.6]. Niet zozeer deze 'geriatric giants', maar juist het uittreden uit het arbeidsproces vormt voor ouderen een gezondheidsrisico. Na hun pensionering gaan ouderen vaak ongezonder leven en vallen zij ten prooi aan welvaartsziekten – obesitas, diabetes, hart- en vaatziekten en kanker – en daardoor neemt hun vraag naar zorg toe. Vergroting van de arbeidsparticipatie door ouderen vermindert dan ook niet alleen de financiële last die de vergrijzing op de samenleving legt, maar ook het beslag van ouderen op de gezondheidszorg.

Sociale participatie is vooral een persoonlijke keuze

Mede als gevolg van de traditie van vervroegd uittreden sinds de jaren tachtig wordt ouderdom bovendien vaak in verband gebracht met afnemende maatschappelijke activiteit en betrokkenheid, en met het streven naar het 'Zwitserlevengevoel'. De leeftijdscategorie van 55 jaar en ouder besteedt maar een klein deel van de tijd die na uittrading uit het arbeidsproces vrijkomt aan actieve inzet in allerlei vrijwilligersorganisaties of aan informele hulp aan personen of groepen [FIGUUR 8.7]. Daarbij is vooral de leefstijl eerder in het leven van belang voor de mate waarin ouderen maatschappelijk actief zijn en niet zozeer de leeftijd of de omstandigheden waarin de oudere zich bevindt. Ouderen zijn na uittrading uit het arbeidsproces maatschappelijk actiever naarmate ze dat op jongere leeftijd ook waren. Sociale participatie is dus vooral een persoonlijke keuze en minder het gevolg van factoren die het persoonlijk welbevinden van de oudere bepalen, zoals een goede gezondheid, de aanwezigheid van een partner of het behoud van de eigen woonomgeving.

Maatschappelijke participatie door ouderen kan, naast toename van de arbeidsparticipatie, de druk van de vergrijzing op de gezondheids- en welzijnszorg verlichten. Ouderen kunnen elkaar, maar ook andere leeftijdscategorieën, ondersteunen in het verband van vrijwilligersorganisaties [ZIE BOX EEN KADER VOOR MAATSCHAPPELIJKE PARTICIPATIE]. Mantelzorg, georganiseerd vrijwilligerswerk en de verschillende vormen van professionele zorg zijn gelijkwaardige stappen in de zorgketen, die voor een deel weliswaar complementair zijn aan elkaar, maar voor een deel ook uitwisselbaar. Een actieve houding ten aanzien van de beperkingen die zich voordoen en een omvangrijk en hecht sociaal netwerk is voor ouderen van cruciaal belang als de professionele zorg niet (meer) in de vraag kan voorzien. Ouderen lijken zich hiervan bewust te zijn, gezien de toename van de bereidheid onder ouderen tot het geven aan en ontvangen van hulp buiten de directe familiekring in de afgelopen jaren.

box Een kader voor maatschappelijke participatie

Rond het vijftigste levensjaar gaat de Nederlander tot de 'jongere ouderen' behoren. Vanaf die leeftijd kan hij zich voor steun of belangenbehartiging niet alleen wenden tot tal van leeftijdsafhankelijke verbanden, maar ook tot ouderenorganisaties. Van de 5,6 miljoen mensen van 50 jaar of ouder zijn er momenteel bijna 700.000 lid van een van de ouderenbonden.

Een halve eeuw na de ontzuiling zijn deze nog (steeds) georganiseerd langs de klassieke lijnen van de verzuiling: katholiek (Unie KBO), protestants (PCOB) en openbaar (ANBO). Voor allochtone ouderen is er de NOOM. Deze organisaties hebben vergelijkbare doelstellingen, die neerkomen op het bevorderen van de zelfbewuste en volwaardige deelname van senioren aan de samenleving. Daartoe verlenen deze organisaties diensten op het gebied van ontspanning, opleiding, inspiratie en zingeving en consumentenbescherming. Daarnaast zijn zij actief op het gebied van belangenbehartiging voor ouderen op financieel-economisch gebied, wonen en mobiliteit en gezondheidszorg. Hieronder kunnen onder meer een collectieve ziektekostenverzekering, keuring van toegankelijkheid van gebouwen en openbaar vervoer en standpunten over huurverhoging, verhoging van de AOW-leeftijd en het vervallen van de partnertoeslag AOW worden geschaard.

De toetreding van de baby-boomgeneraties gaat ook aan de ouderenbonden niet onopgemerkt voorbij. Deze veelal

kritische, individualistische, hoogopgeleide en koopkrachtige groep is zelfbewuster en zelfstandiger dan de ouderen van voorgaande cohorten, minder gericht op ontspanning en meer op (intellectuele) uitdaging en persoonlijk belang. Waar ouderenorganisaties voorheen de nadruk op het bieden van gezelligheid, ontspanning en concrete hulpverlening legden, wordt belangenbehartiging, bijvoorbeeld in de vorm van kortingen op reizen, op ouderen toegesneden financiële diensten en ziektekostenverzekeringen, steeds belangrijker als activiteit om leden aan zich te binden. De nieuwe generaties ouderen beschikken over de wil en de capaciteit om het eigen leven en dat van anderen zo aangenaam mogelijk te maken. Daardoor zijn deze ouderen in krimpgebieden niet zozeer 'een deel van het probleem, maar juist de drager van de oplossing'. Het omgaan met de gevolgen van de demografische krimp is een intellectuele uitdaging van formaat, die aansluit bij de wens van baby-boomgeneratie zich te blijven ontplooiën. Het omgaan met krimp kan ook een nieuwe loot zijn aan de stam van de belangenbehartiging door ouderenorganisaties. Het omgaan met een afkalkvend aanbod aan voorzieningen vergt 'organiserend vermogen' in het dagelijks leven. Daarom zijn lokaal gewortelde organisaties, zoals de ouderenbonden, bij uitstek geschikt om ook in krimpgebieden de maatschappelijke participatie en levenskwaliteit van ouderen te helpen behouden en versterken.

Met name in regio's waar het aanbod van voorzieningen afkalft als gevolg van de afname van de bevolkingsomvang zouden zij de leefbaarheid op peil kunnen houden. Door burgers zelf opgezette en bemande dorpsraden – wijkraden in stedelijke gebieden – kunnen het organisatorische kader voor dit vrijwilligerswerk bieden (zie hoofdstuk 6). Vooral voor bewoners met gezondheidsklachten en een beperkte mobiliteit staat de leefbaarheid van dunbevolkte en krimpende regio's onder druk. Vrijwillige inzet door ouderen in krimpregio's is in eerste instantie dan ook nuttig en noodzakelijk in activiteiten op het gebied van welzijns- en gezondheidszorg.

Dergelijke op coöperatieve leest geschoeide activiteiten kunnen in de lokale gemeenschap de vraag

naar en het aanbod van kennis en diensten op medisch, juridisch, financieel, technisch en logistiek vlak op elkaar helpen aansluiten. De ouderenadvisering door Unie KBO is hiervan een voorbeeld. Ouderenadviseurs geven KBO-leden in de eigen omgeving informatie en advies met betrekking tot het invullen van belastingaangiften, het aanvragen van zorgtoeslag, het formuleren van de aanvraag voor thuiszorg, aangepaste huisvesting, pensioen- en erfrecht. Wettelijke kaders op het gebied van inkomen, zorg en veiligheid zijn weliswaar onontbeerlijk. Het lokaal organiserend vermogen kan echter maatwerk en flexibiliteit in de uitvoering tot stand brengen die de overheid, bijvoorbeeld door het verplicht stellen van maatschappelijke dienstverlening door ouderen, niet kan afdwingen.

Dergelijke sociale activiteiten kunnen er bovendien voor zorgen dat het isolement waarin veel ouderen leven, wordt doorbroken. Door dit isolement heeft Nederland qua levensverwachting een achterstand opgelopen op andere landen. In landen waar de levensavond wordt doorgebracht in een door ouderen zelf gekozen sociale omgeving is de levensverwachting enkele jaren hoger dan in Nederland, waar relatief veel ouderen op zichzelf wonen en leven. Ouderen verschillen echter sterk qua omvang en hechtheid van hun sociale netwerk en dus qua 'toegang' tot ondersteuning door vrijwilligers. In het landelijk gebied beschikken ouderen doorgaans over een fors netwerk, in de steden en voor mensen die in het landelijk gebied zijn gaan 'drentenieren' is dat echter minder het geval. Het lijkt daarom nodig om niet alleen in financiële zin te 'sparen voor later', maar ook door het opbouwen en onderhouden van een sociaal netwerk. Vrijwilligerswerk biedt daartoe alle kans en vormt tegelijk een antwoord op de vraag naar zorg en aandacht.

Maatschappelijke dienstverlening door ouderen is echter breder dan alleen deze verzorgende activiteiten. Ze kan betrekking hebben op praktisch alle aspecten van de samenleving en aansluiten bij het arbeidsverleden, zoals managementadvies door voormalige leden van het topkader van ondernemingen, ontwikkeling van ouderenhuisvesting door (groepen van) ouderen zelf, het vervullen van invaldiensten door oud-leraren of het verzorgen van toneeluitvoeringen door oudere acteurs. Activiteiten kunnen echter ook een nieuwe loopbaan vormgeven na de pensionering. Maatschappelijke dienstverlening biedt op velerlei gebied mogelijkheden tot de ontplooiing, de sociale interactie en de maatschappelijk zinvolle tijdsbesteding waaraan (ook) de oudere mens behoefte heeft. Het op peil houden van de leefbaarheid in dunbevolkte en krimpende regio's vereist de inzet in een groot aantal activiteiten en disciplines en kan daarmee in deze behoefte van ouderen voorzien.

Conclusie

De ontgroening en vergrijzing in Nederland zorgen ervoor dat de potentiële beroepsbevolking na decennia van groei gaat krimpen. Het aantal personen in de economisch actieve leeftijd neemt af, terwijl het aantal ouderen tegelijkertijd fors toeneemt. Om te voorkomen dat de financiële last en de werkdruk op de werkende bevolking onaanvaardbaar groot wordt, moet de arbeidsparticipatie toenemen. Daarbij gaat het niet alleen om langer doorwerken, maar ook om meer werken door meer mensen. Vooral onder allochtonen, vrouwen en ouderen kan de arbeidsparticipatie nog toenemen.

De ontgroening en vergrijzing in Nederland zorgen ervoor dat de potentiële beroepsbevolking na decennia van groei gaat krimpen

Met name in de perifere regio's – waaronder de krimpregio's – is de arbeidsparticipatie beperkt. De omvang van de potentiële beroepsbevolking is er klein door de uitstroom van jongvolwassenen. Het arbeidspotentieel in deze regio's is, door het geringe aanbod van werkgelegenheid, bovendien maar in geringe mate actief op de arbeidsmarkt. Toch beschikken perifere regio's doorgaans over een ruime arbeidsmarkt. De omvang van de werkzame beroepsbevolking is er groter dan de omvang van de werkgelegenheid en velen werken er in een andere regio. Daardoor is de werkloosheid in perifere regio's niet zeer veel hoger dan gemiddeld in ons land. Er is in een aantal perifere regio's wel sprake van een belangrijke kwalitatieve discrepantie op de arbeidsmarkt. Een beperkte arbeidsparticipatie en een forse uitgaande stroom woon-werkverkeer gaan daar samen met een groot aantal openstaande vacatures.

Naar verwachting zal door de vergrijzing in de komende decennia met name in de gezondheids- en welzijnszorg de arbeidsmarkt krap worden. Deze krapte zal zich vooral in de in economisch en demografisch opzicht dynamische regio's voordoen. Daar neemt het aantal ouderen het sterkst toe. In minder dynamische regio's zal deze toename veel minder zijn, als gevolg van de uitstroom van – jonge – inwoners in het verleden.

Dunbevolkte en krimpende regio's hebben wel te maken met een afkalvend draagvlak voor (zorg)-voorzieningen. Vooral inwoners met gezondheidsproblemen en een beperkte mobiliteit worden daardoor getroffen. Naast verhoging van de arbeidsparticipatie kan vrijwillige maatschappelijke participatie door ouderen de druk op de arbeidsmarkt in de zorg doen afnemen en de leefbaarheid in krimpregio's op peil houden.

IX

Rabobank

De Rabobank in de krimpende samenleving

De daling van de bevolkingsomvang tast het voorzieningendraagvlak in een regio aan. Dat geldt ook voor financiële diensten. Daarom raakt de demografische krimp ook de Rabobank. De ontwikkeling van de bank is bovendien gekoppeld aan het wel en wee van de klanten in krimpende regio's. Tot slot is de Rabobank sterk betrokken bij de uitdagingen die maatschappelijke ontwikkeling stelt. Dit hoofdstuk gaat in op de bijdrage die de Rabobank levert aan het antwoord van de regionale samenleving op demografische krimp.

bank

097

Kansen bij krimp?

Ontwikkelingen die zich in de gehele samenleving voordoen, komen in regio's waar de bevolkingsontwikkeling stagneert scherper naar voren dan elders in het land [ZIE BOX HANDELEN BIJ KRIMP]. Voor praktisch het gehele land geldt dat woningbezitters zich niet langer rijk kunnen rekenen aan de verwachte waardestijging van hun woning. De woningprijs zal in de komende jaren minder hard stijgen dan in de afgelopen twee decennia het geval was. In krimpregio's kan de gemiddelde woningprijs echter zeer scherp gaan dalen, waardoor de omvang van particuliere vermogens wordt aangetast. Als eigenaren de financieringslast niet tijdig aan deze waardedaling weten aan te passen, kan het eigen huis zelfs veranderen van een melkkoe in een financiële aderlating.

Onder aanbieders van voorzieningen is al decennia lang sprake van schaalvergroting. Terwijl voorzieningen een steeds groter draagvlak nodig hebben, wordt dit draagvlak in regio's waar de bevolkingsomvang afneemt juist kleiner. Voorzieningen kunnen daardoor niet langer kostendekkend worden aangeboden. Het aanbod van winkels, scholen en medische zorg neemt af. Waar in dichtbevolkte, groeiende regio's alternatieve aanbieders op korte afstand beschikbaar zijn, neemt de afstand tussen klant en aanbieder in dunbevolkte en krimpende gebieden zeer sterk toe en moeten aanbieders andere wegen gaan bewandelen om hun klanten te bereiken.

*Als de verzorgingsstaat
zich terug trekt raken de
inwoners meer op
zichzelf en op elkaar
aangewezen*

De verzorgingsstaat trekt zich terug en waar institutionele aanbieders van gezondheidszorg, maatschap-

pelijke ondersteuning en pensioeninkomsten naar de achtergrond treden, raken de inwoners meer op zichzelf en op elkaar aangewezen. De behoefte en noodzaak van vrijwillige inzet door burgers nemen toe en daarmee wordt het bij elkaar brengen van vraag en aanbod van diensten cruciaal. Dit is vooral in dunbevolkte en krimpende gebieden een uitdaging van formaat.

Bovendien stelt de consument, ook in krimpregio's, eisen aan de wijze waarop een leverancier hem benadert [ZIE BOX CONSUMENTENTRENDS]. Hij accepteert niet langer de eendimensionale rol van afnemer van een dienstenaanbod dat door de leverancier wordt bepaald. Hij wil invloed kunnen uitoefenen op de wijze waarop een product of dienst tot stand komt en op de wijze waarop het hem wordt geleverd. Dat houdt echter niet in dat de leverancier in een afhankelijkelijke rol belandt. De klant eist leiderschap van hem, een visie op de wijze waarop leverancier en klant een antwoord kunnen geven op de uitdagingen waarvoor de wereld zich gesteld ziet. Deze houding mag geen pose zijn. De klant eist authenticiteit en oprechtheid van zijn leverancier en de openheid die het hem mogelijk maakt deze te toetsen.

Het tegemoet komen aan deze eisen van de consument bij een afnemende omvang van de markt is de uitdaging die demografische krimp aan het bedrijfsleven stelt. Deze uitdaging wordt groter naarmate het aantal regio's waar demografische krimp optreedt in de komende jaren toeneemt. Geen twee regio's zijn echter hetzelfde en daardoor verschillen de behoeften en de antwoorden die daarop moeten worden gegeven van regio tot regio.

Ook de financiële dienstverlening heeft te maken met de uitdagingen van schaalvergroting en veranderingen in de behoeften van consumenten enerzijds en demografische krimp anderzijds. Het Nederlandse bankwezen maakte in de afgelopen decennia een sterke concentratie door en is zich bij de distributie van zijn producten minder van kantoren en meer van elektronische hulpmiddelen gaan bedienen. De Rabobank is voor particuliere huishou-

box Handelen bij krimp

Demografische krimp en de gevolgen daarvan laten zich goed vatten in statistieken. Daarnaast wint de maatschappelijke discussie over de wijze waarop burgers, bedrijven en bestuurders in Nederland met krimp kunnen of zouden moeten omgaan aan kracht. Het zijn echter de bevolking en het bedrijfsleven in de krimpende regio's zelf, die bepalen of hun streek leefbaar blijft of niet, niet de statistieken, de media of de overheid. Inwoners en bedrijven worden immers geconfronteerd met een afkalvend draagvlak voor voorzieningen, leegstaande woningen en een gebrek aan werkgelegenheid. Aan het woord is de heer Baecke, inwoner van de gemeente Hulst en tot voor kort agrarisch ondernemer, bestuurder van het Waterschap Zeeuwsch-Vlaanderen en lid van de Raad van Commissarissen van de lokale Rabobank.

De overheid moet om. Het denken in termen van groei heeft zich in het provinciehuis en in gemeentehuizen lang gehandhaafd. Te lang, zegt hij. Nu lijkt weliswaar een kentering te hebben plaatsgevonden, maar het is de vraag of krimp echt wordt geaccepteerd. Nog steeds ontwikkelt de overheid concepten en plannen die op een of andere wijze in krimpende regio's tot toename van de activiteiten zouden moeten leiden. Er is zodoende nog steeds sprake van compenserend regionaal beleid, waarvan rekenkamers en planbureaus in Europa zeggen dat het niet werkt. Of het nu gaat om de Blauwe Stad in Groningen, het cluster van leisure-activiteiten in Parkstad of de ontwikkeling van Perkpolder tot woongebied, dergelijke projecten vormen een impliciete ontkenning van de afname van de bevolkingsomvang en het activiteitsniveau. In plaats van deze te ontkennen, kan de overheid zich beter richten op het in goede banen leiden van de krimp.

Grond houdt zijn waarde, gebouwen doen dat niet. We zullen de waardevermindering van het vastgoed hier moeten accepteren en er naar moeten handelen. Om zichzelf te beschermen, moeten burgers en bedrijven zich bij aankoop van woningen en bedrijfsgebouwen minder in de schulden steken. Er hoeft ook niet meer zoveel te worden gebouwd. Richt je op hergebruik van bestaande gebouwen, dat is ook beter uit het oogpunt van duurzaamheid. Bouwen voor starters is ook niet zo hard nodig. Woningen zijn hier al goedkoop, maar dat bindt starters toch niet aan de streek. Er is

hier niet voldoende werk en daarom gaan de jongeren weg. In Utrecht is behoefte aan woningen voor starters, in Hulst nauwelijks.

Er is verschil tussen zeggen en doen. Inwoners van het landelijk gebied zien wel degelijk hoe groot de uitdaging is waarvoor een ondernemer zich in een dun bevolkt – of krimpend – gebied gesteld ziet bij het aanbieden van voorzieningen. Er heerst teleurstelling, maar er is ook begrip als (weer) een winkel, bankkantoor of school uit de lokale gemeenschap verdwijnt. De auto zorgt ervoor dat de bevolking in dergelijke kernen niet verstoken raakt van voorzieningen. Voor velen maakt het ook niet uit of daarbij wat verder moet worden gereden dan voorheen. Wellicht was ook zonder sluiting van de nabije winkel of school de keuze wel gevallen op het op wat grotere afstand gelegen aanbod. Zo pragmatisch zij zijn in hun handelen, zo vasthoudend zijn de 'plattelanders' echter in hun strijd om een voorziening die uit hun omgeving dreigt te verdwijnen, te behouden.

Nood maakt creatief. Lokaal gebonden ondernemers houden lang vol en werken samen om toch te kunnen voorzien in de eerste levensbehoeften. De streektaxi rijdt met korting naar de kruidenier en als de supermarkt is verdwenen, biedt de slager brood aan van de bakker uit een kern verderop. Ook dun bevolkt gebied is het toneel van startende ondernemers. Wel wat minder vaak dan de steden, maar minstens zo succesvol. En er is in het landelijk gebied waarschijnlijk geen inwoner die niet beschikt over een vrieskist.

Uit de nood groeit een deugd. Juist omdat voorzieningen zich op grote afstand bevinden, zijn de inwoners van het landelijk gebied in grote mate zelfredzaam en op elkaar georiënteerd. Daarmee zijn zij, wellicht beter dan stedelingen, voorbereid op verdere verschraving van het voorzieningenaanbod. Burenhulp kan zich in ontvolkend en vergrijzend gebied ontwikkelen tot een goede vervanger van niet langer aangeboden geïnstitutionaliseerde zorg. Dat zal met onze individualistische levensstijl wel niet zonder slag of stoot gaan. Mensen moeten meer samen gaan doen en dichter bij elkaar gaan wonen. Voor inwoners van het buitengebied en van kleine kernen houdt dat in: verhuizen naar een grotere kern.

BOX Consumententrends

Kennis en innovatie op natuurwetenschappelijk en technisch gebied hebben door de gehele geschiedenis heen een grote invloed uitgeoefend op het menselijk bestaan en de menselijke samenleving. De uitvinding van het wiel, de ontwikkeling van de landbouw, het opwekken van energie uit fossiele brandstoffen, de kennis van de (bio)chemie en vele andere innovaties hebben het mogelijk gemaakt dat de menselijke soort zeer sterk in aantal toenam, praktisch de gehele aarde bewoont of exploiteert, gedeeltelijk in grote welvaart kan leven en een grote mate van bestaanszekerheid heeft opgebouwd.

In onze tijd leiden de uitvinding van de computer en de telecommunicatie tot een grote sprong voorwaarts in de mogelijkheden die de mens heeft om kennis te verwerven van de wereld om hem heen en met anderen te communiceren. Tegelijkertijd komen de grenzen in zicht van het beslag dat de mens op de materiële hulpbronnen van de aarde kan leggen. Deze beide ontwikkelingen zijn van invloed op de opvattingen en het gedrag van consumenten. De consument wordt zich steeds meer bewust van de gevolgen van zijn gedrag voor zijn omgeving. Steeds vaker stelt hij de eis dat de door hem geconsumeerde goederen en diensten duurzaam zijn. Hij ontleent zijn status niet langer aan het bezit van materie, maar aan zijn positie in de gemeenschap en zijn bijdrage daaraan. Meer dan vroeger

komt hij uit voor zijn mening en uit hij zijn wantrouwen ten opzichte van instituties en leveranciers. Van deze partijen vraagt hij dat ze een duidelijk eigen profiel hebben, het belang en de wensen van de klant prioriteit geven, transparant zijn in de wijze waarop ze hun product maken en over de kosten die ze daarvoor in rekening brengen. Hij wil zijn leverancier kunnen vertrouwen, wil dat deze dichtbij staat en niet afstandelijk en anoniem is. De consument wil niet langer alleen maar meer materiële zaken, maar ook dat er voor hem wordt gezorgd. Hij wil bovendien invloed kunnen uitoefenen op het productieproces bij zijn leverancier en snel worden bediend.

Voor het vervullen van deze wensen is intensieve communicatie tussen consument en producent nodig en de moderne communicatiemiddelen maken die communicatie mogelijk. Om 'in business' te blijven moeten producenten zich onderscheiden door in te gaan op deze wensen van de consument, door hem te betrekken in het productieproces.

Productie en consumptie raken met elkaar verweven, krijgen een interactief karakter. Er is sprake van 'co-creation' van een product door verschillende partijen. Producent en consument wisselen niet langer alleen maar producten en geld uit, maar voorzien elkaar ook van informatie over de wederzijdse wensen en over de gevolgen van productie en consumptie voor de maatschappelijke en natuurlijke omgeving.

dens en voor het midden- en kleinbedrijf in ons land de grootste aanbieder van financiële diensten. Bovendien is de bank dankzij haar structuur in alle delen van het land sterk geworteld in de lokale samenleving. De Rabobank is een coöperatie van ruim 140 zelfstandige lokale banken, die op hun beurt ieder ook weer de vorm van een coöperatieve vereniging hebben. Daardoor neemt zij niet alleen door haar positie als financieel dienstverlener, maar ook als werkgever en door de band met haar leden en haar bestuurders in het gehele land een belangrijke plaats in de lokale gemeenschap in. Deze positie heeft de bank verwoord in haar kernwaarden: betrokken, dichtbij en toonaangevend. De veranderingen die demografische krimp met zich meebrengt, vormen een slijpsteen voor deze kernwaarden van de bank.

Duurzaam betrokken

Betrokkenheid houdt in dat de Rabobank – ook in krimpregio's – verbonden is en blijft met de lokale gemeenschap. De Rabobank biedt er bankdiensten aan, ondanks de afname van het draagvlak voor bankdiensten door de daling van de bevolkingsomvang en ondanks de schaalvergroting in het kantorennet. De coöperatieve structuur van de bank staat borg voor deze betrokkenheid van de Rabobank. De werkgebieden van de lokale Rabobanken, die in 2005 opnieuw werden gedefinieerd, zijn niet alleen gebaseerd op de in bedrijfseconomische zin wenselijke schaalgrootte van de banken, maar ook op in de samenleving aanwezige ruimtelijke eenheden, zoals gemeenten, regionale structuurplangebieden en verzorgingsgebieden van het lokale bedrijfsleven en instellingen voor zorg en

onderwijs. De Rabobank beweegt daardoor mee met de ontwikkeling van de ruimtelijke schaal van sociale en economische verbanden in de samenleving. De lokale Rabobank heeft daarom precies de juiste schaal om, als deel van die lokale gemeenschappen, een antwoord te formuleren op de uitdagingen die demografische krimp in een regio stelt.

Daarbij is de Rabobank geen organisatie die vanuit een hoofdkantoor op afstand wordt bestuurd, maar een onderdeel van de lokale gemeenschap zelf, zoals iedere andere lokaal gebonden onderneming. Door dit bestuurlijk model onderscheidt de Rabobank zich van andere financiële dienstverleners. De lokale bevolking – de leden van de bank – denkt mee over de dienstverlening in hun eigen omgeving – het werkgebied van de lokale Rabobank, ook in regio's waar de bevolkingsomvang afneemt.

Deze betrokkenheid – ook in krimpregio's – krijgt op twee manieren concreet vorm. In de eerste plaats is de bank in tal van dunbevolkte en krimpende regio's een van de grootste werkgevers. Niet alleen de commerciële functie van de bank bevindt zich in de regionale gemeenschap, maar ook de functies die voor een aantal banken gezamenlijk worden georganiseerd, zoals klantcontactcenters en administratieve ondersteuning. De Rabobank is daarmee een belangrijke pijler onder de arbeidsmarkt in krimpregio's. In de tweede plaats stelt de bank ieder jaar een deel van haar resultaat ter beschikking voor de versterking van de lokale gemeenschap. Klanten en leden hebben een stem in de besteding van dit coöperatief dividend en kunnen dit inzetten voor behoud en versterking van de leefbaarheid in hun (krimpende) regio.

Van fysiek naar virtueel dichtbij

De Rabobank maakt al decennia lang gebruik van de mogelijkheden die de informatie- en communicatietechnologie voor de bancaire dienstverlening biedt. De plaatsing van geldautomaten, de automatisering van de financiële dienstverlening en de opkomst van

het internetbankieren hebben er toe geleid dat de plaats van het bankkantoor in de lokale samenleving is veranderd. Het kantoor vervult steeds minder een functie in de afhandeling van geldtransacties en het verlenen van 'after-saleservice'. Klanten kunnen nu al zonder ondersteuning door medewerkers van de bank geld opnemen en storten en de distributie van passen, contracten en andere documenten en overzichten vindt al voornamelijk op elektronische wijze of via de post plaats. Deze ontwikkeling zal zich naar verwachting in de komende jaren versterkt voortzetten. Daardoor zal het bankkantoor van de toekomst praktisch uitsluitend nog een rol vervullen als ontmoetingsplek voor klant en bank – relationship banking – en als werkplek voor medewerkers – administratief en klantcontactcentrum.

Ondanks deze verandering in de functie van het bankkantoor is sluiting van invloed op de mate waarin de lokale gemeenschap in een dorpskern of stadswijk de bank beleeft als dichtbij. Het bankkantoor is vaak de laatste voorziening die de kern of wijk verlaat en daarmee verdwijnt ook het laatste natuurlijke ontmoetingspunt in de gemeenschap. In aansluiting op de wens van de klant om invloed te kunnen uitoefenen op het handelen van de bank, wordt de lokale gemeenschap betrokken bij de herbestemming van voormalige bankkantoren **[ZIE BOX FRIEZEN MORREN WEINIG OVER DICHT KANTOREN]**. Daarmee levert de Rabobank een bijdrage aan de verantwoordelijkheid van de burger voor zijn eigen omgeving.

De Rabobank levert een bijdrage aan de verantwoordelijkheid van de burger voor zijn eigen omgeving

BOX Friezen morren weinig over dichte kantoren

Zonder het gebruikelijke communicatietraject vooraf, sluit de Rabobank Burgum-de Lauwers in één klap zeven van haar twaalf kantoren. De dorpelingen tonen zich realistisch en mogen voortaan een mobiele adviseur verwachten. Welgeteld 140 bezoeken per week telden de kantoren Drogeham, Eastermar, Gytsjerk, Harkema, Kootstertille, Kollumerzwaag en Twijzelerheide samen. "Daar kun je geen kantoor voor openhouden en dat begrijpen veel dorpsbewoners heel goed", aldus Anneke Kooistra, manager Particulieren. "Door onze klanten zwart op wit te laten zien wat er daadwerkelijk nog in het kantoor in hun plaats gebeurt, is de sluiting goed ontvangen."

De bank sloeg heel bewust het voortraject van inspraakrondes over. Kooistra: "Voor zeven vestigingen kost dat eenvoudigweg te veel tijd en voor ons stond de sluiting al vast. Ga je toch nog de discussie aan, dan maak je het sluitingsproces alleen maar moeizamer voor alle partijen." De onorthodoxe aanpak oogstte weinig scheve gezichten, aldus de Friese manager. "Natuurlijk vinden de klanten het jammer. Dat zeggen ze ook, maar er wordt verder weinig gezeurd. Ook de media reageren vol begrip."

Het gezicht van de Rabobank verdwijnt niet helemaal uit het dorpsbeeld. "De geldautomaat en de brievenbus blijven. Verder bieden we klanten waarvoor het wegvallen van het fysieke kantoor serieuze problemen geeft, verschillende alternatieven. Dat gaat verder dan het geijkte extra inzetten van de Geldexpress Service. We introduceren voor deze groep particulieren de mobiele adviseur. Speciaal voor hen hebben we twee milieuvriendelijke auto's aangeschaft. Daarmee bezoeken we de klanten voor een adviesgesprek, maar ook voor bijvoorbeeld een simpele handtekening."

Voor de binnenkort leegstaande gebouwen worden samen met de dorpsbewoners andere bestemmingen gezocht. "Daar betrekken we de lokale bevolking nadrukkelijk wél bij. We willen graag iets teruggeven aan de verschillende gemeenschappen. Als dat kan door een voormalige gebouw van ons een voor het dorp nuttige bestemming te geven, dan is dat heel mooi."

Burgum-de Lauwers gaat nu vol aan de slag met het invoeren van virtueel bankieren. Tegelijkertijd koos de bank voor een stevige verruiming van de openingstijden van vier van haar resterende vijf kantoren. "We bieden onze klanten straks het beste van twee werelden."

Bovendien vervagen de grenzen tussen virtueel en fysiek contact steeds meer. De consument is eraan gewend geraakt persoonlijke en zakelijke relaties op virtuele wijze te onderhouden. Dat geldt ook voor bankzaken. Was voorheen het bankkantoor het dominante medium voor het contact met de klant, tegenwoordig zijn tal van 'kanalen' beschikbaar, van email tot en met beeldbellen, en worden deze ook in toenemende mate gebruikt. Met behulp van telefonie, internet en mobiel internet is de bank letterlijk bij de klant in huis, onderweg of op het werk. Fysieke afstand als criterium voor nabijheid wordt in hoog tempo minder relevant.

De Rabobank kan daardoor, ook in gebieden waar het draagvlak voor een fysieke vestiging verdwijnt, toch dichtbij de klant in de lokale gemeenschap aanwezig blijven. Bovendien sluit de elektronische distributie van bankdiensten aan bij de wens van de klant om zelf te bepalen op welk tijdstip en op welke plaats hij zijn bankdiensten afneemt. Nabijheid krijgt voor klanten die beperkingen ondervinden, zoals ouderen en visueel gehandicapten, vorm door het traject van op de persoon gerichte ondersteuning bij het elektronisch bankieren dat de Rabobank hun biedt.

De inzet van het kantorennetwerk en elektronische hulpmiddelen wordt voortdurend afgestemd op de mate waarin de klant behoefte heeft om persoonlijk contact te hebben met medewerkers van de bank. Daarom zal demografische krimp geen invloed hebben op de mate waarin de Rabobank dichtbij – virtueel of fysiek – de klant aanwezig is. Dat neemt niet weg dat daling van de bevolkingsomvang in een regio, in een markt waarin de behoefte aan contant geld toch al afneemt, wel degelijk effect zal hebben op het aantal geldautomaten, muntrol-apparaten en mogelijkheden voor het afstorten van kasgeld. Doordat de afstand van de klant tot deze voorziening in het landelijk gebied gemiddeld relatief groot is, leidt sluiting van deze geldapparaten hier wel degelijk tot een lager voorzieningenniveau voor de klant.

Toonaangevend

Ontwikkelingen die van grote invloed zijn op de behoefte aan financiële diensten, zoals trends onder consumenten, stagnatie in de ontwikkeling van de woningwaarde en vergrijzing van de bevolking, doen zich in het gehele land voor. Demografische krimp leidt echter niet tot een behoefte aan specifieke of nieuwe financiële diensten. Particuliere en zakelijke consumenten in krimpregio's en dynamische regio's verschillen niet van elkaar in – financiële – behoeften, maar alleen in de mogelijkheden om in die behoeften te voorzien. Stagnatie van de bevolkingsontwikkeling beïnvloedt immers het draagvlak voor bankkantoren en geldautomaten in een regio, net zoals dat geldt voor scholen en winkels.

Door in te spelen op maatschappelijke ontwikkelingen kan de Rabobank – ook in krimpregio's – voorzien in de behoefte aan financiële diensten. Omtrent bezit en financiering van een woning mag worden verwacht dat bij de consument de behoefte toeneemt om het financiële risico dat een eigen woning met zich meebrengt, in te perken. Bij stagnatie of zelfs daling van de woningprijzen is het in ieders belang vermogen op te bouwen in de eigen woning door af te lossen op de hypotheek. Bij het inperken van het financiële risico kan solidariteit tussen de generaties een grote rol spelen. Oudere huishoudens die beschikken over voldoende middelen kunnen door middel van de Generatiehypotheek hun kinderen ondersteunen. Daardoor kunnen zij het financiële risico van het woningbezit voor jonge, minder vermogende huishoudens helpen inperken. De vergrijzing van de bevolking kan er verder toe leiden dat de behoefte ontstaat aan financiële diensten die het mogelijk maken om het vermogen, al dan niet in de vorm van een eigen woning, te gebruiken om te voorzien in gezondheids- en welzijnszorg.

Daarnaast kan de bank de klant in zijn directe omgeving een platform bieden waarop hij niet alleen in contact kan treden met de bank zelf, maar ook met andere burgers en bedrijven. De bank kan initiatie-

ven in gang zetten of ondersteunen op het gebied van de leefbaarheid van kleine kernen en stadswijken door haar netwerk in te zetten om klanten aan een antwoord op hun vragen te helpen, een community te starten voor klanten die een vraag delen of juist anderen kunnen helpen, of deel te nemen aan een initiatief van verschillende voorzieningen onder één dak. Tot slot kan de Rabobank, op grond van haar ervaring met ondernemen in gebieden met een beperkt en afnemend draagvlak, andere ondernemers in krimpregio's adviseren. Deze adviezen houden in: steek je kop niet in het zand, kies een strategie voor de toekomst, toon betrokkenheid, werk samen met andere partijen en innoveer.

Steek je kop niet in het zand, kies een strategie voor de toekomst, toon betrokkenheid, werk samen met andere partijen en innoveer

Om op demografische krimp te kunnen anticiperen is het in de eerste plaats nodig dat de ondernemer de krimp als vaststaande ontwikkeling accepteert. Doordat de bevolkingsomvang afneemt, wordt de omvang van de afzetmarkt van met name consumentverzorgende bedrijven kleiner. Zowel de ondernemer, als de bank moet daarmee rekening houden bij het beoordelen van investeringen. Krimp kan de mogelijkheid om de investering terug te verdienen uit toekomstige kasstromen immers sterk doen afnemen. Daartegenover staat dat niet alleen de afzetmarkt, maar waarschijnlijk ook het aantal aanbieders kleiner wordt. Krimp biedt daardoor ook kansen. Reageer beter dan je concurrent, zorg voor onderscheidend vermogen [ZIE BOX WORD GEEN

DORPSWINKEL].

Word geen dorpswinkel

Plus Verbeeten is al 125 jaar een echt familiebedrijf. De neven Joop en Piet Verbeeten zijn eigenaar. De beoogde opvolgers staan al klaar en komen eveneens uit de familie. De oorsprong van het bedrijf ligt in Vierlingsbeek, een dorp met ruim 2.500 inwoners. Het bedrijf telt inmiddels vier Plus-supermarkten met zo'n 200 werknemers, omgerekend circa 100 fte, vrijwel allemaal uit de directe omgeving van de supermarkt. De winkels zijn tussen de 800 en 1.200m² groot. Naast Vierlingsbeek zijn er vestigingen in Overloon, Malden en Tegelen die door bedrijfsleiders worden aangestuurd.

Een ruime supermarkt van 950 m2 verkoopvloeroppervlak in een dorp van niet meer dan 2.500 inwoners. Toch lukt het Joop en Piet Verbeeten met hun Plus-supermarkt in Vierlingsbeek om voldoende klanten te trekken. "Het is belangrijk om betrokkenheid bij de lokale markt te tonen."

"We bieden een volwaardige supermarkt en willen beslist geen dorpswinkel worden. Alleen dan blijven klanten uit Vierlingsbeek en omliggende kernen komen." Supermarkt-ondernemer Joop Verbeeten weet wat het bestaan van zijn relatief grote supermarkt in een klein dorp rechtvaardigt.

"Het assortiment is compleet en daarin blijven we investeren." Een voorbeeld hiervan is de zuivellijn Becel pro-activ. Die bevat verschillende, specifieke cholesterolverlagende producten met een beperkte houdbaarheid. De introductie van een dergelijk product kost veel geld en de consument moet het eerst ontdekken. Het is dan ook verleidelijk om het

niet op te nemen in het assortiment. "Maar dan kun je jezelf geen volwaardige supermarkt meer noemen en zul je uiteindelijk klanten verliezen", stelt Verbeeten.

Klantenbinding gaat verder dan een folder in de bus, vindt de ondernemer. "Het is belangrijk om betrokkenheid met de lokale markt te tonen en zo klanten aan je te binden. Onze wortels liggen lokaal en wij willen, net als de Rabobank, midden in de samenleving staan. Zo zijn we actief in het verenigings- en sociale leven. We besteden persoonlijke aandacht aan bijzondere gebeurtenissen bij onze klanten zoals jubilea en overlijden. Ook bieden we voor ouderen een bezorgservice. Klanten kunnen via internet bestellen en de boodschappen worden thuisbezorgd. Ze waarderen dit." Ook de samenwerking met andere, lokale ondernemers is een belangrijke pijler voor de supermarkt-ondernemer.

"Samen ben je sterker en kun je lokale koopkracht beter behouden", meent Verbeeten. Recentelijk is met twee restaurants en de lokale omroep besloten om maandelijks een recept met bijbehorende wijnen te presenteren. De kok van het restaurant maakt een gerecht en alle ingrediënten zijn verkrijgbaar bij de Plus-supermarkt. "In plaats van elkaar te beconcurreren proberen we de consument te prikkelen om nieuwe dingen uit te proberen en te verleiden tot meer aankopen."

Met een flinke inspanning en veel initiatieven lukt het Plus Verbeeten om aantrekkelijk te blijven voor de klant. "En dat is waar het om gaat."

Ondernemers moeten zich daarbij in eerste instantie richten op de wensen van hun klanten, niet op omzet. Denk in oplossingen voor de klant, niet in producten. Door in te gaan op (latente) behoeften creëert de ondernemer zijn eigen afzetmarkt. **[ZIE BOX NIEUWE BEHOEFEN DOOR KRIMP].**

Als het aantal klanten afneemt, maar deze klanten wel dezelfde of zelfs meer behoeften hebben, moet de dienstverlener bepalen of hij in al deze behoeften zal blijven voorzien of dat hij zich zal specialiseren. Het aanbieden van een compleet assortiment kan de juiste keuze zijn, maar ook het aanbieden van een beperkt assortiment. Wed echter niet op twee paarden, maak een keus. Daarbij is behoud en ver-

steviging van het contact met de klant cruciaal, juist omdat het aantal klanten afneemt. Zorg er als ondernemer voor dat de klant je omzet gunt. Sponsoring en het organiseren van activiteiten zijn daarbij van groot belang, maar ook het onderhouden en uitbreiden van het persoonlijk netwerk is essentieel. Niet alleen bindt de ondernemer daarmee zijn klanten aan zich, hij weet ook beter wat er in zijn afzetmarkt speelt en kan daarop invloed proberen uit te oefenen.

Naast klanten maken andere ondernemers deel uit van de lokale samenleving. Samenwerking is daarom ook een vorm van klantenbinding. Samenwerking kan de vorm hebben van uitwisseling en opleiding

Nieuwe behoeften door krimp

Bouwbedrijf Kooi is in 1945 opgericht door de vader van de huidige eigenaar Jaap Kooi. De onderneming is gevestigd in Appingedam, Noordoost-Groningen, en heeft honderd werknemers in dienst. Naast het bouwbedrijf, dat zich richt op woningbouw, utiliteitsbouw, renovatie en onderhoud heeft de onderneming twee fabrieken: een fabriek voor houtskeletbouw en een fabriek voor prefab woningen. In Noordoost-Nederland slaat de ontgroenings- en vergrijzingstrend hard toe. Het aantal inwoners en huishoudens daalt. En de mensen die er blijven wonen zijn eerder de ouderen dan de jongeren. Deze ontwikkeling mist haar uitwerking op de woningmarkt niet. "We verwachten dat de vraag op de woningmarkt in ons werkgebied zal verschuiven van ontwikkeling naar vervanging en renovatie", vertelt Jaap Kooi, directeur-grotaandeelhouder van Bouwbedrijf Kooi. "De komende jaren zullen hier veel woningen uit de jaren zestig moeten worden gesloopt. Daarvoor komen nieuwe woningen terug, maar niet in dezelfde hoeveelheid. Daarnaast zal meer aandacht uitgaan naar het energiezuinig maken van bestaande woningen."

Een andere ontwikkeling die Kooi en zijn controller Henk Schipper zien is de behoefte aan multifunctionele gebouwen. "Juist door de demografische krimp komt er vraag naar gebouwen die meer functies verenigen. Gebouwen waarin verschillende voorzieningen zoals onderwijs, kinderopvang en bibliotheek worden gecombineerd. Hiervoor zullen bestaande gebouwen moeten worden aangepast of wordt nieuwbouw ontwikkeld", schetst Henk Schipper. "Er zal voldoende werk blijven", is de mening van Kooi. "Door de klant

oplossingen te bieden en te innoveren kunnen we werk naar ons toe trekken."

Een voorbeeld van een innovatieve oplossing is het concept '1-2-3 Huis' dat Kooi zelf heeft ontwikkeld. In de eigen fabriek worden prefabwoningen, bestaande uit betonmodules, geproduceerd. In die betonmodules zijn de kozijnen, leidingen, tegels en het sanitair al aangebracht. Dit biedt een opdrachtgever een flinke besparing op de bouwtijd van goedkopere woningen en daarmee ook op de kosten. Kooi speelt met deze innovatie in op de behoefte van bijvoorbeeld woningcorporaties. "De investering van woningcorporaties in sociale huurwoningen is vaak groter dan wat ze via de huren terugverdienen. Door goedkoper te bouwen kunnen deze woningen wel rendabel zijn", vertelt hij.

Een ander aspect van de demografische krimp is de vergrijzing van het personeelsbestand. Dat is overigens niet specifiek iets voor krimpgebieden, in de gehele bouwsector is sprake van vergrijzing. Om het personeelsbestand op peil te houden werkt Kooi met een flexibele schil. Daarnaast heeft de bouwer diverse werkervaringsplaatsen waarin jongeren werkervaring opdoen tijdens hun opleiding. Via deze weg zijn al verschillende jongeren de bouwonderneming ingestroomd. "Het mes snijdt aan twee kanten. Je helpt jongeren om ervaring op te doen en tegelijkertijd creëer je betrokkenheid van jongeren bij de onderneming", omschrijft Schipper het voordeel. "Al met al zien wij voldoende kansen ontstaan door de krimp. Ook deze verandering biedt een kans voor een oplossing", besluit Schipper.

van personeel, maar kan ook tot uiting komen in gezamenlijke reclame of in evenementen. Bovendien: samen sta je sterk en kun je meer invloed uitoefenen op bestuurlijke organen.

Ten slotte is het, als de afzetmarkt in omvang afneemt, nodig om de kosten van de onderneming voortdurend in de gaten te houden. Het kan nodig zijn om zeer vroegtijdig te anticiperen op omzetsdaling. Dat is bijvoorbeeld het geval als een familiebedrijf met een eigen pand de vaste lasten laag houdt en de financiering beperkt. Daardoor ontstaat wellicht toch ruimte voor het opbouwen van pensi-

oen, ondanks de mogelijk dalende waarde van de onderneming.

De Rabobank kan de economische basis van krimpregio's helpen versterken door het stimuleren van innovatie door ondernemingen, zowel startende als reeds bestaande, en door het adviseren van ondernemers op het gebied van bedrijfsbeëindiging, nieuwe media en HRM. Voor kleinere bedrijven en startende ondernemers is het vaak lastig om risico-dragend kapitaal aan te trekken. De Rabobank kan hierin een belangrijke rol spelen door het oprichten van fondsen die geld beschikbaar stellen voor

Krimp als kans

Veertig jaar geleden was Parkstad, de Oostelijke Mijnstreek, een van de meest dynamische grootstedelijke gebieden in Nederland. Met de sluiting van de mijnen in de jaren zeventig kwam hieraan een einde en daarmee ook aan de demografische groei. Sindsdien is het Limburgse Parkstad in economisch opzicht een van de minst vitale regio's van het land en bovendien koploper in bevolkingskrimp. "Maar een veranderende omgeving biedt ook kansen", meent Pascal Vandermeulen, directeur commerciële zaken bij Rabobank Parkstad Limburg.

"We zeggen niet: hier verdienen we niets dus trekken we ons terug. We willen als coöperatieve bank juist bijdragen aan en vooroplopen in de ontwikkeling van Parkstad", vertelt Pascal Vandermeulen. Recentelijk is de bank dan ook gekomen met het rapport (Wegen naar de toekomst) voor Parkstad. Hierin is een lijst met aanbevelingen opgenomen die is samengesteld aan de hand van interviews met partners in industrie, zorg en overheid. "Het is belangrijk om samen te werken met alle belanghebbenden om de aantrekkingskracht van de regio nieuw leven in te blazen." Ook de bank speelt actief in op de veranderingen in de markt. Zij streeft er niet langer naar om alle voorzieningen in alle kernen overeind te houden. De bank zoekt naar andere wegen om de klanten te bereiken. "Het contact met de klant behouden is essentieel", stelt Vandermeulen. "De bank wil koploper zijn op het gebied van virtueel bankieren. We zijn gestart met het opleiden van senioren om internet

te gebruiken. En we kijken naar mogelijkheden van bankieren via het tv-kanaal."

De veranderingen in de regio hebben ook invloed op het financieringsbeleid van de bank. "Samen met andere Limburgse Rabobanken is een kredietfonds opgestart: het Limburgs Economie versnellingsFonds, kortweg LEF. "Starters en MKB-ondernemers worden hiermee gestimuleerd om te innoveren", stelt Vandermeulen. De Rabobanken geven hiermee een nieuwe impuls aan de groei en bloei van het Limburgse bedrijfsleven.

Maar de bank heeft ook haar zorgplicht. "Onze klanten werden al voor de crisis dringend geadviseerd om de huidige woning eerst te verkopen alvorens een nieuwe woning te kopen. Gezien het forse overschot aan woningen in de regio kan de bank daar niet omheen."

De Limburgse banken werken ook samen op het gebied van personeelswerving. De banken hebben een gezamenlijk traineeship opgezet, waarbij jongeren bij meer banken ervaring kunnen opdoen. "Op die manier kun je jong talent aan je binden. Een vervolgstap is samenwerking met Zuid-Limburgse bedrijven uit andere sectoren", licht Vandermeulen toe. "Want als bank kunnen we het niet alleen. Voorop staat dat de regio een goed woon- en leefklimaat heeft met goed onderwijs en veel cultuur. Dit moet uiteindelijk zorgen voor een goed vestigingsklimaat voor ondernemingen. Om dit te bereiken is een eenduidige aanpak en samenwerking vanuit de bestuurlijke kracht en alle belanghebbenden essentieel."

startende, innovatieve en veelbelovende bedrijven **[ZIE BOX KRIMP ALS KANS]**. Nog beter is het om de samenwerking te zoeken met gemeenten, Kamer van Koophandel en andere partners. Een goed ondernemersklimaat is van groot belang. Dan blijven bestaande bedrijven en raken nieuwe investeerders geïnteresseerd om zich hier te vestigen.

Veel familiebedrijven zijn voor hun pensioen afhankelijk van de waarde van hun onderneming. Deze ondernemers kunnen er in regio's met een afnemend draagvlak mee te maken krijgen dat hun onderneming minder waard is dan gedacht. De Rabobank kan al in een vroeg stadium met deze ondernemers in overleg treden om hen te adviseren

op het gebied van bedrijfsbeëindiging en pensioenopbouw. Daarnaast kan de Rabobank haar eigen ervaring op het gebied van telecommunicatie, nieuwe media, flexwerken en multi-channel-distributie delen met ondernemers in het MKB. Die kunnen daardoor worden gestimuleerd om vernieuwing aan te brengen in hun onderneming en de benadering van hun klanten. Ook kan de bank bijdragen aan het behoud van voldoende gekwalificeerd personeel in krimpgebieden, door samen met andere bedrijven en instellingen mogelijkheden te creëren voor het verwerven van kennis, het opdoen van ervaring en het doorstromen naar een andere functie of werkgever. Ook kan de mobiliteit van werknemers worden gestimuleerd door het zogenaamde nieuwe werken.

Door het werknemers mogelijk te maken thuis te werken, wordt het belang van de woonplaats en de formele standplaats als factor op de arbeidsmarkt minder groot.

Conclusie

Demografische krimp doet ook de vraag naar financiële dienstverlening afnemen. De consument houdt echter wel behoefte aan financiële diensten en stelt bovendien hogere eisen aan de leverancier en aan de wijze waarop deze hem benadert. Tegemoet komen aan deze eisen bij een afnemende omvang van de markt is de uitdaging die demografische krimp aan het bedrijfsleven stelt.

Voor de Rabobank houdt krimp niet alleen in dat het draagvlak voor haar dienstverlening afkalft. Door haar structuur is de Rabobank een onderdeel van de samenleving in regio's met krimp. De reactie van de lokale bank op de krimp komt daardoor voort uit die samenleving zelf. Dat geldt voor de inzet van communicatietechnologie om bankdiensten te verlenen, voor de fysieke aanwezigheid van de bank in haar werkgebied en voor de wijze waarop de bank op virtuele wijze en door de inzet van haar kantoren een plaats in de lokale gemeenschap inneemt.

De bank kan haar klanten helpen op de gevolgen van de krimp te anticiperen

Door deze worteling in de lokale gemeenschap kan de Rabobank zowel voor haar particuliere als voor haar zakelijke klanten bijdragen aan het antwoord van de samenleving op de bevolkingsdaling. De bank kan haar klanten helpen op de gevolgen van de krimp te anticiperen en ondersteunen bij het opzetten van nieuwe activiteiten, zowel op het gebied van vrijwilligerswerk als bij innovatie door ondernemers.

Titel

Demografische krimp

Publicatiedatum

September 2010

Ondertitel

De nieuwe realiteit in perspectief

In opdracht van

Rabobank Nederland

Uitvoering

Deze studie is geproduceerd door de afdeling Kennis en Economisch Onderzoek van Rabobank Nederland.

Contactadres

Rabobank Nederland / Kennis en Economisch Onderzoek
Eendrachtlaan 10, 3526 LB Utrecht
Postbus 17100, 3500 HG Utrecht
Telefoon (030) 216 66 62
www.rabobank.com/kennis

Auteur

Frits Oevering

met medewerking van

Jo Althoff

Cynthia Briesen

Yvonne van Genugten

Niels Visser

Redactie

Enrico Versteegh

Vormgeving

Volta_ontwerpers, Utrecht

Drukwerkbegeleiding

Kobalt, Amstelveen

Bronnen

Voor deze publicatie werd gebruik gemaakt van data en publicaties van ABF-Research, CBS, Erasmus Universiteit, ESB, Kamer van Koophandel, NRC Handelsblad, SCP en TNS/NIPO.

Geïnterviewde personen

E. Baecke (Rabobank Hulst)

J. Kooi (Bouwbedrijf Kooi)

S. Kranendonk (SPAR)

C. van Tiggelen (KBO)

P. Vandermeulen (Rabobank Parkstad)

J. Verbeeten (Plus Verbeeten)

H. van de Vondervoort (Gemeente Bergeijk)

© Rabobank Nederland, 2010

Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande toestemming van Rabobank Nederland.

No part of this publication may be reproduced in any form by print, photo print, microfilm or any other means without written permission by Rabobank Nederland.

Nederlanders zijn niet allemaal even sterk tot verhuizen geneigd en ook de redenen om te verhuizen verschillen. De 'beweeglijkheid' die motiveert om te verhuizen en de streek van herkomst en bestemming variëren sterk met de leeftijd. In dit hoofdstuk komt aan de orde dat ook ouderen een eigen verhuissprofiel vertonen en dat als gevolg daarvan krimpende regio's wel een aantrekkelijk zouden kunnen zijn voor ouderen. Vergrijzing zou in dat geval de krimp kunnen pareren.

De nieuwe realiteit in perspectief

De afname van de bevolkingsomvang leidt ertoe dat de vraag naar allerlei goederen en diensten kleiner wordt. Het aantal consumenten neemt immers af en dat ondergraaft het draagvlak voor commerciële voorzieningen, zoals winkels, maar bemiddelt ook de dienstverlening vanuit de collectieve middelen, zoals scholen en theaters. Andere factoren dan de demografische ontwikkeling zijn echter minstens zo belangrijk voor de ontwikkeling van het voorzieningenaanbod.

Daling van de bevolkingsomvang is niet alleen van invloed op de vraag naar goederen en diensten, maar ook op de behoefte aan woningen. De demografische ontwikkeling is van groot belang voor de woningmarkt en voor de mogelijkheden voor stedelijke herstructurering. Niet als op de markt voor roerende goederen en diensten speelt de ontwikkeling van de voorkeur van consumenten ook op de woningmarkt een belangrijke rol.

Door demografische krimp neemt niet alleen de totale bevolkingsomvang af, maar ook de potentiële beroepsbevolking. Het aantal mensen dat gezien zijn leeftijd kan werken daalt en dat kan leiden tot knippen op de arbeidsmarkt. Vooral in de zorg wordt een tekort aan arbeidskrachten verwacht, omdat door de vergrijzing de vraag naar gezondheidszorg zal toenemen. Dit hoofdstuk brengt de gevolgen in kaart van de daling van de bevolkingsomvang voor de arbeidsmarkt.

De daling van de bevolkingsomvang tast het voorzieningendraagvlak in een regio aan. Dat geldt ook voor financiële diensten. Daarom raakt de demografische krimp ook de Rabobank. De ontwikkeling van de bank is bovendien gekoppeld aan het wel en wee van de klanen in krimpende regio's. Tot slot is de Rabobank sterk betrokken bij de uitdagingen die maatschappelijke ontwikkeling stelt. Dit hoofdstuk gaat in op de bijdrage die de Rabobank levert aan het antwoord van de regionale samenwerking op demografische krimp.